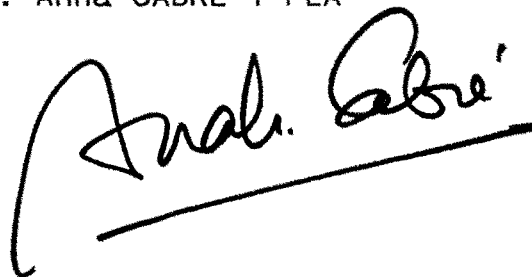


Montserrat SOLSONA i PAIRO

**ANALISI DEMOGRAFICA I TERRITORIAL DE L'ACTIVITAT FEMENINA.
ESPANYA 1970-1986.**

Tesi Doctoral dirigida per la Dra. Anna CABRE i PLA

A handwritten signature in black ink, reading "Anna Cabre i Pla", is written over a horizontal line. The signature is cursive and stylized.

Departament de Geografia
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
Any 1991

1950

1950

1950

Dedicada al Jesús

1950

1950

1950

1 INTRODUCCIO

La recerca que avui presento pretén ser una aportació al coneixement de la diversitat territorial de les pautes de comportament laboral de les dones a Espanya per un període recent (1970 i 1986). Més concretament, em proposo estudiar l'evolució temporal de les pautes regionals del treball de la dona a Espanya.

En els darrers anys s'han realitzat nombrosos estudis sobre l'activitat laboral femenina a Espanya, uns dedicats a l'estudi de l'evolució temporal del fenomen i d'altres dedicats a l'estudi de les diferències de comportament laboral entre diversos col·lectius de dones en un moment determinat (Alcobendas, 1983; Casas, 1987; De Miguel, 1988). En canvi, els estudis longitudinals de l'activitat femenina són encara una excepció (Garrido, 1988; Gil Calvo, 1989).

La diversitat geogràfica del fenomen abastant la totalitat del territori estatal ha estat estudiat pel període immediatament anterior a la crisi econòmica (Duran, 1972; Benería, 1977) però no pel període posterior. En els darrers anys, els estudis territorials sobre l'activitat laboral femenina han optat per explorar el fenomen a nivell local o regional o per abordar problemàtiques específiques, com el treball submergit o el paper de la dona en l'activitat agrària (Del Valle i altres, 1985; Alabart i Solsona, 1988; Mendez, 1988; Garcia Ramón i altres, 1988, 1989 i 1991; Rodriguez Moya, 1989; Sabaté i altres, 1991). Així doncs, l'anàlisi geogràfica de l'activitat femenina a Espanya del conjunt del territori estatal pel període més recent està encara per fer.

En altres països, l'estudi de les diferències territorials en el comportament laboral de les dones ha estat impulsat per l'interès per comprendre l'heterogeneïtat espacial de la fecunditat (Lesthaegue, 1983). Aquest tipus

d'estudis, els quals han rebut el nom d'"ecològics" o "contextuals", pretenen relacionar els nivells i les característiques de la fecunditat i de l'activitat femenina amb diversos indicadors de la situació econòmica, social i cultural específica, que suposadament condicionen el comportament reproductiu i laboral de les dones (Casselli i altres, 1987).

Pel que fa Espanya, nombrosos estudis han confirmat que el territori és un dels factors més importants a l'hora d'explicar la diversitat de comportaments demogràfics. L'explotació de les estadístiques del moviment natural, per exemple, ha permès constatar que malgrat el procés generalitzat de declivi de la fecunditat i de la nupcialitat, els anys vuitantes es mantenen pautes regionals ben diferenciades (Cabré i altres, 1989; Pujadas i Solsona, 1989; Delgado i Fernández Cordón, 1989). A partir dels resultats de l'Enquesta de Fecunditat de 1985, s'ha trobat també que la variabilitat de les dades referents a la fecunditat s'explica en gran mesura en termes geogràfics (Aparicio, F., 1986).

A igual conclusió condueix l'estudi de la diversitat territorial de les estructures familiars a Espanya que, a partir de dades censals, ha estat abordat per diversos autors des de la perspectiva del context econòmic, social i cultural (Flaquer i Soler, 1987; Solsona i Treviño, 1990). Aquests estudis apunten que, malgrat el procés generalitzat de transició de les formes de família, en termes de nuclearització, la presència de determinats sistemes d'incentius econòmics o de pressió social i de certs valors interioritzats en relació a la maternitat i a la família afavoreixen la pervivència de les famílies d'estructura complexa en determinades regions i no pas en altres.

Així doncs, tots aquests estudis coincideixen en recalcar la importància del "lloc de residència" com a variable explicativa cabdal per a comprendre la variabilitat

i els processos de canvi dels fenòmens demogràfics en estudi.

1 OBJECTIUS

La present recerca preten abordar l'estudi de la diversitat territorial de l'activitat laboral femenina en dos sentits: a) Des del punt de vista de les característiques demogràfiques de la població activa femenina de cada unitat territorial, i b) Des del punt de vista dels factors socio-demogràfics, econòmics i culturals específics de cada unitat territorial i que poden explicar la diversitat espacial del fenomen en estudi.

El primer objectiu implica una anàlisi detallada de la intensitat de l'activitat laboral en diferents col·lectius de dones, definits en funció de criteris demogràfics, a cada una de les unitats territorials. Es a dir, caldrà estudiar la freqüència de l'activitat femenina segons diverses característiques personals com són l'edat, l'estat civil o el nivell d'instrucció. Caldrà també analitzar la composició de la població activa femenina en funció de la seva professió, la situació professional o de la branca d'activitat de l'empresa on es desenvolupa l'activitat.

La unitat territorial bàsica per a l'anàlisi és la província, i les dades provenen de les quatre operacions censals o padronals realitzades entre 1970 i 1986, per ser les úniques fonts que donen la màxima desagregació territorial de la informació relativa a l'activitat econòmica de la població. En alguns casos ha semblat convenient tenir en compte un nivell de desagregació major que el provincial, i estudiar l'activitat femenina en contextos més homogenis tenint en compte el tipus d'hàbitat (capitals provincials i zones rurals, entre altres). Per contra, la part de l'estudi

basada en l'Enquesta de Fecunditat, s'haurà de restringir a nivell de Comunitats Autònomes.

El segon objectiu suposa detectar aquells factors d'ordre social, econòmic i cultural, favorables o desfavorables a l'activitat laboral femenina. En aquest sentit, s'espera que dones amb característiques personals similars (edat, estat civil, nombre de fills o nivell d'instrucció), estiguin vinculades amb el mercat laboral de diferent manera com a conseqüència de la presència o absència de certs factors incentivadors o inhibidors de l'activitat laboral en el seu "lloc de residència". Intentaré caracteritzar la variable "lloc de residència" en relació a diferents aspectes de la vida, cada un dels quals pot influenciar o pot estar associat amb el comportament laboral de les dones.

El primer grup de variables considerat inclou diversos aspectes de les condicions socials i culturals de la regió que conformen l'estatus de la dona. El segon grup de variables fa referència als mecanismes de suport amb els quals compten les dones en aquelles àrees on l'activitat productiva i l'activitat reproductiva són incompatibles. I el tercer grup de variables considerat es relaciona amb el nivell de desenvolupament econòmic i amb l'estructura productiva de cada unitat territorial. Aquestes variables s'estudiaran conjuntament amb diverses mesures de l'activitat laboral femenina. S'analitzarà l'associació entre totes elles i les diferents formes en què es poden combinar en el territori.

2 HIPOTESIS DE TREBALL

A continuació es presentaran les possibles relacions causals que es poden establir entre el nivell de l'activitat femenina d'una regió determinada, la situació relativa del

mercat de treball regional en un context més ampli i el grau d'acceptació del rol de la dona com a treballadora. Després es relacionaran les hipotesis formulades.

2.1 Activitat, cicle de vida i cicle familiar

Per a l'estudi de l'activitat de la població cal tenir present que el tipus d'activitat que predomina en relació a les altres activitats, així com la seva intensitat, és variable al llarg del cicle vital. Així, en les edats joves l'activitat escolar és la predominant mentre que l'activitat laboral és pràcticament inexistent, en les edats adultes es dona la màxima intensitat en l'activitat laboral i a partir del 60 o 65 anys, la intensitat de l'activitat laboral declina i desapareix ràpidament.

Això és vàlid per a l'estudi de l'activitat masculina. Per a l'estudi de l'activitat femenina, cal tenir en compte no solament l'etapa del cicle vital o l'edat biològica de les dones, sinó que cal també incorporar el concepte de cicle familiar. Des d'aquesta perspectiva, la intensitat de l'activitat laboral femenina depèn, no sol de de l'edat sinó, tant o més de l'etapa en la qual es trobi en el procés de formació de la família i de l'activitat maternal associada a cada una d'aquestes etapes. Així per exemple, l'activitat maternal és més intensa quan els infants són petits que quan aquests ja s'han emancipat.

En els darrers vint anys a Espanya s'han produït canvis importants en relació al procés de formació de les unions i al procés de constitució de les famílies que poden haver modificat per a les dones, la relació, que es pressuposa negativa, entre treball i constitució familiar.

En general, es sol afirmar la hipòtesi que la reducció de la fecunditat està associada a una major integració de la dona al mercat del treball. Atès que des de la perspectiva

demogràfica aquesta és una qüestió central dedicaré el primer capítol al debat actual sobre la relació entre activitat i fecunditat, a exposar els resultats de diversos treballs empírics i a revisar les diferents perspectives teòriques des de les quals ha estat estudiat el fenomen. De moment, es pot avançar que, pel que fa als països occidentals, hi ha un acord general sobre el fet que una elevada fecunditat comporta una participació feble en el mercat de treball. En canvi però, la hipòtesi que l'activitat laboral impliqui una fecunditat més reduïda ha estat repetidament qüestionada.

En relació a la nupcialitat, la major inestabilitat de les unions, sancionada legalment, en el nostre país, amb la llei del divorci des de 1981, pot incentivar la participació de les dones en l'activitat laboral, en la mesura en que el matrimoni deixa de complir la funció de "sortida professional" estable. Un efecte semblant pot tenir el sorgiment de noves formes de convivència construïdes sobre pactes inter-gènere basats no en el sistema tradicional segons el qual al marit li pertoca mantenir la família i a l'esposa tenir cura de la casa i dels fills, sinó sobre la corresponsabilitat mútua (Alabart et al., 1990).

Segons el sistema tradicional, la dona en casar-se adquiria l'estatus del marit i la seva integració social i econòmica era un fet. Des d'aquell moment, el seu lloc estava a la llar i s'esperava d'ella que complís correctament amb el seu rol d'esposa i de mare, i el seu prestigi li provenia del marit i dels fills. Segons el nou pacte entre gèneres, per a la dona que té una activitat laboral de soltera, el matrimoni no hauria d'implicar una interrupció d'aquesta activitat, i el fet de comptar amb autonomia econòmica significaria una major capacitat de decissió, i un major prestigi social sempre i quan sapigués mantenir una bona organització familiar.

En aquesta nova situació, la transició de la joventut a

la vida adulta requereix un aprenentatge diferent del que calia per accedir a l'estatut de mestressa de casa: les dones joves hauran de dedicar més temps a la seva formació professional per tal de preparar-se igual que els homes per a la integració laboral futura. En conseqüència, es pot avançar la hipòtesi que probablement s'invertirà la intensitat laboral en les diferents etapes del cicle vital: l'activitat en les edats més joves és reduirà; però en una fase posterior del cicle vital s'incrementarà l'activitat femenina; la tendència serà la d'augmentar la durada de l'activitat i la d'evitar la interrupció de l'activitat per motiu del matrimoni o del naixement dels fills.

2.2 Context econòmic: situació relativa del mercat de treball

Aquest esquema tan general de transició del sistema familiar antic al nou sistema de corresponsabilitat mútua entre cònjuges, molt probablement no podrà ser observat en tot el territori, perquè el ritme dels canvis sociodemogràfics no és el mateix a totes les regions, però també perquè altres elements d'ordre social o econòmic poden actuar com a accelerador o com a fre de la incorporació de la dona al mercat laboral.

El nivell de l'activitat femenina depèn en gran mesura de la demanda de mà d'obra femenina, és a dir, dels llocs de treball existents de tasques considerades femenines. No és freqüent que les dones envaeixin els treballs que fan habitualment els homes. Es clar que la frontera entre les feines d'homes i les feines de dones no és quelcom rígid, canvia de país a país i de regió a regió.

En general, les dones accedeixen al mercat de treball en feines que són una rèplica de les tasques reproductives. En certa manera, les dones van darrera de les seves funcions tradicionals. Així, en la mesura que les tasques

reproductives que abans es desenvolupaven a la llar són socialitzades, és a dir, en la mesura que aquestes tasques són transferides al mercat, la dona comença a ser demandada com a força de treball. La cura dels infants i dels malalts, l'ensenyament, el treball de neteja, la producció de teixits i vestits i l'elaboració d'aliments, en són bons exemples. Per tant, en àrees on hi ha un desenvolupament important del sector terciari especialment pel que fa a serveis personals, o on hi ha una forta implantació d'indústries manufactureres, de les branques esmentades, cal esperar una alta participació laboral femenina. Es pot afirmar, doncs, que les oportunitats locals de treball de les dones estan en funció del grau de socialització de la reproducció social, de manera molt directa a través dels serveis, de manera més irregular a través de les indústries femenines.

El corol·lari és que la integració laboral femenina té un efecte multiplicador per la pròpia demanda de treball femení. Com més dones hi ha que treballen fora de casa més productes i serveis han de ser adquirits al mercat, i més mecanismes de suport són necessaris per facilitar la compatibilitat entre treball i família. Es a dir, que les dones treballadores es converteixen en promotores de la creació de nous llocs de treball per a dones.

En segon lloc, les possibilitats d'ocupació per a les dones depenen de les oportunitats de treball que tenen els homes. Atès que les indústries no estan distribuïdes de manera uniforme pel territori, en les àrees on es doni una alta concentració d'activitats masculines (construcció o indústria pesada, per exemple) les dones tindran un marge d'actuació més ampli per fer-se valer en el mercat de treball. Al contrari, en àrees on hi ha problemes d'ocupació per a la població masculina és molt probable que l'activitat femenina sigui més feble. Aquest és el cas de les zones migratòries, d'on la població surt en recerca d'oportunitats d'ocupació cap a altres àrees del país. En aquestes àrees, la

divisió entre tasques femenines i tasques masculines pot ser força diferent de les àrees immigratòries on hi ha diverses alternatives d'ocupació per a tothom. Posem per cas un poble rural, on la mecanització de les tasques del camp ha disminuït notablement els llocs de treball masculins. És probable que els homes "alliberats" es facin càrrec de feines, no considerades socialment estrictament femenines, com la de venedor o funcionari municipal, que altrament podrien haver ocupat les dones. Aquest escenari correspon al de moltes situacions emigratòries.

En situacions de crisi, la frontera entre les feines considerades d'home i les de la dona també pot ser transgredida en el sentit invers, és a dir, que siguin les dones les que ocupin feines considerades d'home. Tal és el cas dels temps de guerra durant el quals les dones ocupen els llocs vacants que deixen els homes que van al front, en aquells sectors que no poden ser paralitzats. Aquesta situació també es dona en els casos de sobreactivitat, en els moments alts de conjuntura econòmica i correspon a un escenari immigratori.

Per últim, el desenvolupament de les forces productives també pot tenir per efecte un desplaçament de la frontera entre feines d'home i feines de dona. En el ram del tèxtil, per exemple, àmbit femení per excel·lència, s'ha pogut comprovar com a mesura que els processos productius s'han anat informatitzant les dones han estat desplaçades dels seus llocs de treball i han estat substituïdes per homes, per "raons tècniques". Per més senzill que pugui ser el funcionament de l'ordinador que controla els telers, es pressuposa que la tècnica i la dona no van alhora. Aquesta contradicció entre dona i tècnica, que també es constata en el sistema educatiu, per les especialitats escollides per les noies en qualsevol tipus d'ensenyament (formació professional o universitat per exemple) té els seus orígens en l'etapa més primerenca de la socialització en el si de la família, en la

col·lectivitat i en la mateixa escola (Subirats, 1990)

En altres sectors, però, a la banca o a les entitats de previsió per exemple, hi ha tasques que havien estat en un principi realitzades per homes que han evolucionat de manera que el seu acompliment demanda una dosi major d'atenció individualitzada a les persones, i aleshores han estat ocupades progressivament per dones.

En resum doncs, es pot dir que la norma general és la d'afavorir l'ocupació de la població masculina, però que en situacions de conjuntura econòmica favorable o en àrees que compten amb una alta concentració d'indústries, les dones tindran més oportunitats per a treballar.

2.3 Context social: valoració del treball de la dona

La valoració social del treball fet per les dones està condicionada, tant per l'estructura econòmica regional com pels valors socials relatius al rol reproductiu de la dona. Així, en certes àrees del país, on el rol de la dona està fortament condicionat per la cultura tradicional segons la qual la primera responsabilitat de la dona és la maternitat, probablement la dona només treballarà en circumstàncies especials, quan hi hagi un cas d'extrema necessitat econòmica o quan l'activitat pugui ser realitzada en condicions en les que no es posi en qüestió que el seu rol principal és el reproductiu.

En aquestes circumstàncies hi trobem aquelles dones que fan hores en un taller, o que treballen en el seu domicili, i que per la seva feina reben uns diners que són una ajuda per a mantenir el prestigi familiar, però no deixen de ser fonamentalment mestresses de casa.

En altres àrees, en canvi, on la societat tingui com a valor assumit que l'activitat extradomèstica és tant un dret

com una responsabilitat de la dona, la feina esdevé com en el cas dels homes, l'instrument que proporciona autonomia i capacitat de decisió a qui la té. En les àrees on l'activitat laboral de la dona casada sigui més freqüent hi haurà, una demanda més gran de serveis que permetin mitigar la pressuposada relació negativa entre activitat i constitució familiar. Aquesta incompatibilitat entre activitat i responsabilitats familiars, a falta de la infraestructura social (llars d'infants, serveis d'atenció a la vellesa, per exemple), pot ser solventada per la via familiar, si els mecanismes propis de la família extensa entren en funcionament.

Ara bé, quins factors expliquen la diferent valoració del treball de la dona casada d'unes regions a altres? Doncs com a mínim hi intervenen dos tipus de factors. Per una banda, factors d'ordre econòmic explicats en l'apartat anterior i per una altra banda, factors d'ordre ideològic.

Des del punt de vista econòmic, la legitimació social de la dona treballadora ha estat el resultat històric d'un procés que progressivament ha donat oportunitats de treball a les dones. Es a dir, la localització d'indústries que contracten fonamentalment ma d'obra femenina, com la confecció o el calçat, amb el temps acabaria per a legitimar la figura de la dona treballadora fins hi tot en àrees on no hi havia cap tradició de treball extradomèstic.

Pel que fa els canvis ideològics, que ja s'han esmentat en parlar dels canvis en el procés de formació de les unions i construcció de la família, l'actitud més favorable a l'activitat femenina està associada al grau de penetració o d'arrelament de la nova concepció del rol de la dona a la societat.

2.4 En resum i conclusió

Les hipòtesis formulades en relació a la diversitat territorial de l'activitat laboral femenina es poden resumir en cinc:

Primera.- L'activitat en les edats més joves disminuirà perquè les dones dedicaran més temps a la seva formació. Aquesta evolució de creixement serà més notable en aquelles regions on l'activitat femenina era més alta.

Segona.- La incompatibilitat entre treball i constitució familiar es desplaçarà del matrimoni a etapes posteriors del cicle familiar, és a dir, al naixement dels infants, de manera que l'activitat de les dones casades augmentarà. Aquest canvi tindrà lloc en totes les regions de l'Estat per imperatius de l'edat, de manera que es produiran evolucions regionals paral·leles però probablement desfasades en el temps, unes de les altres, en funció de la presència o absència d'altres factors favorables o desfavorables a l'activitat laboral femenina.

Tercera.- La freqüència de l'activitat femenina serà més alta com més oportunitats de treball hi hagi per a la població masculina. Els canvis de conjuntura econòmica i els canvis tecnològics poden alterar la frontera entre les feines masculines i femenines i modificar així les possibilitats de treball per a les dones.

Quarta.- La propensió a treballar serà més alta com més demanda de mà d'obra femenina hi hagi, la qual depen de la situació relativa del mercat de treball local, del desenvolupament dels serveis i de la localització de les indústries que contracten fonamentalment mà d'obra femenina.

Cinquena.- L'activitat femenina genera treball per a les dones perquè com més alta sigui la freqüència de la

l'activitat més tasques reproductives seran transferides al mercat i més serveis es demandaran.

En conclusió, la major o menor propensió a treballar de la població femenina en una regió determinada depèn de la presència o absència i dels graus d'influència dels diferents factors demogràfics, econòmics i culturals favorables a l'activitat laboral.

3. Estructura de la tesi

La tesi consta de tres parts ben diferenciades: una primera part dedicada als aspectes teòrics, conceptuals i metodològics; una segona part dedicada a l'anàlisi transversal i longitudinal de l'activitat femenina a Espanya, i una tercera part dedicada a l'anàlisi de la diversitat territorial de l'activitat femenina, des de l'òptica transversal i des de l'òptica longitudinal.

La Primera Part conté tres capítols:

Capítol I.- On s'explica el perquè i el com la demografia comença a interessar-se per l'activitat de les dones. El debat fecunditat-activitat és el punt de partida que permet revisar la manera d'abordar l'estudi de l'activitat femenina des de la demografia, plantejar la dicotomia treball-família i prendre partit per un enfoc globalitzador del treball de les dones que integri l'activitat reproductiva i l'activitat laboral.

Capítol II.- On es tracta el tema de les fonts de dades demogràfiques per a l'estudi de l'activitat femenina a Espanya. Es revisen els conceptes i les definicions bàsiques i es presenten les estimacions obtingudes sobre l'activitat femenina a partir de diferents fonts per un mateix moment en el temps. En aquest capítol també es planteja la problemàtica de manca d'estadístiques més desagregades per dur a terme

estudis territorials acurats sobre l'activitat femenina.

Capítol III.- On s'exposa la metodologia d'anàlisi demogràfica de l'activitat des de l'òptica transversal i des de l'òptica longitudinal així com la tècnica d'estandarització per obtenir indicadors comparatius de l'activitat. I on es presenta la tècnica estadística d'anàlisi factorial per components principals utilitzada per a facilitar la interpretació dels resultats territorials.

La Segona Part dedicada a l'anàlisi demogràfica de l'activitat femenina a Espanya, la qual es constituirà com a punt de referència per a l'anàlisi de la diversitat territorial del fenomen, consta de dos capítols:

Capítol IV.- On es presenta l'evolució de l'activitat femenina a Espanya des de 1970 fins a 1986 en el context de europeu, i l'evolució d'aquells factors socio-demogràfics i econòmics que poden haver-hi influït, com són l'evolució de la nupcialitat i de la fecunditat, el canvi de valors en relació a la dona i el procés de terciarització.

Capítol V.- On s'analitza l'evolució de l'activitat femenina per generacions, es presenten els canvis en el cicle familiar de les dones emfatitzant l'aspecte de l'alternança entre la situació d'activitat i d'inactivitat. i on es plantegen els ajustaments de calendaris pel que fa al matrimoni i al naixement dels fills.

La Tercera Part sobre l'anàlisi de la diversitat territorial de l'activitat femenina a Espanya conté dos capítols més:

Capítol VI.- On s'exposen les pautes regionals de l'activitat femenina a principis del període en estudi (1970) i les possibles fonts de la diversitat regional observada i

on s'analitza l'evolució seguida per a cada unitat territorial (províncies) entre 1970 i 1986. On s'intenten aïllar els factors que millor expliquen la variació en la situació relativa de les dones al mercat de treball de cada província i on es presenta una zonificació d'Espanya resultant de l'anàlisi conjunta de l'activitat femenina i de les variables "contextuals".

Capítol VII.- On s'analitza l'evolució territorial de l'activitat de les generacions, centrant l'atenció en les generacions nascudes en els cinquantes perquè pressuposadament són les que millor han de reflectir els canvis recents en el cicle de vida i familiar. I on es presenten també les trajectòries laboral-familiars predominants, a nivell de Comunitats Autònomes.

Per acabar, es farà una recopilació dels resultats més destacables, de les conclusions principals i de les línies de recerca que caldria desenvolupar en el futur.

4. Breu història de la tesi i agraïments

Uns anys després de llicenciar-me en Ciències Econòmiques, en l'especialitat de Sociologia, a la Universitat de Barcelona, vaig tenir l'oportunitat d'estudiar una Maestria en Estudis Socials de la Població a les Nacions Unides (Santiago de Xile). Aquesta oportunitat em va venir de la mà de la Dra. Anna CABRE, impulsora i directora del Centre d'Estudis Demogràfics (CED) de la Universitat Autònoma de Barcelona i també directora de la recerca que avui presento. Ella és qui m'ha guiat en aquest procés d'aprenentatge, m'ha donat consells de valor inestimable quan sentia que el meu objecte d'estudi se m'escapava de les mans i qui ha contribuït en gran mesura a que aquesta recerca sobre la diversitat territorial de l'activitat femenina a Espanya arribés a bon fi.

Acabats els estudis de post-grau en Demografia a finals de l'any 1986, vaig començar a treballar com a investigadora associada al Centre d'Estudis Demogràfics i vaig entrar al Departament de Geografia com a professora ajudant de Demografia de la mateixa Universitat Autònoma amb motiu de la creació de la Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia.

Des d'aleshores he tingut l'oportunitat de participar en diverses recerques realitzades en el CED, sota la direcció de la Dra. Anna Cabré i de la Dra. Isabel Pujadas, sobre la població d'Espanya i de Catalunya que han contemplat d'alguna manera l'estudi del paper de la dona en els canvis demogràfics recents. Entre els diferents estudis realitzats voldria remarcar: "La població espanyola en el contexto europeo. Evolución y perspectivas", "Estudio sociodemográfico de la mujer en España", "Estructuras familiares en España", "Fecunditat i activitat a Catalunya", "Women of the South in the European Integration".

Com a membre del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, he tingut la possibilitat de participar en el projecte de recerca que dirigeix la Dra. M^a Dolors Garcia Ramón, pionera de la geografia feminista a l'estat espanyol, sobre "El treball de la dona en les explotacions agràries familiars", la qual cosa m'ha obert moltes portes per contrastar els meus propis punts de vista, i per seguir d'aprop el desenvolupament de la geografia des d'una perspectiva de gènere.

Per altra banda, l'any 1987, vaig tenir la possibilitat de fer una recerca amb la que havia estat la meva professora i mestra de Sociologia Dra. Anna Alabart. La recerca que vàrem titular "De l'activitat econòmica de la dona a Catalunya desde 1970", em va apropar força a l'estudi de l'activitat laboral femenina, l'objecte de la meva recerca actual.

La tesi doctoral que avui presento, doncs, no tindria sentit al marge d'aquests projectes de recerca esmentats. La meva investigació s'ha generat i ha crescut al caliu de les discussions i el treball en equip. Sense l'intercanvi que he establert durant tots aquests anys amb els companys del Centre d'Estudis Demogràfics (C.E.D.) i els companys del Departament de Geografia de la UAB, i amb tots aquells i aquelles col·legues, amics i amigues preocupats per l'activitat femenina, la realització d'aquest treball hauria estat molt més difícil. Estic contenta de no haver fet tot aquest camí en solitari. A mi personalment m'ha resultat molt enriquidor, tant de bo que els meus companys i companyes de viatge també en tinguin bons records.

Estic també en deute amb molts investigadors socials que personalment no conec, especialment demògrafs, estudiosos de l'activitat femenina, perquè m'han facilitat la tasca de trobar sentit al munt de xifres entre els que de tant en tant m'he sentit perduda.

Es evident que l'estudi de la diversitat territorial de l'activitat femenina a Espanya ha precisat manipular una gran quantitat d'informació. Aquesta tasca ha format part del projecte propi del CED de crear un banc de dades exhaustiu sobre la població d'Espanya, del qual es responsable amb molta eficàcia Amand Blanes, i al que vull agrair el seu suport. Està clar que al marge del C.E.D. aquesta recerca hauria estat fora del meu abast. Altres persones del Centre han participat en diferents moments d'aquests procés. A totes elles, i en especial a Rocio Treviño i a Leticia Suárez, expresso el meu profund agraïment.

A tots aquells que han tingut la paciència de llegir-se els "manuscrits", a la meva família i als més amics que han compartit amb mi neguits i males llunes, gràcies de tot cor.

Isabel Margarita André, Carme Alemany, Mireia Baylina,

Eva Bernhardt, Gemma Canoves, Paco Carreras, Daniel Devolder, Andreu Domingo, Josep Mª Fericgla, Marta Garcia, Zoe Georgion, Eva Lelievre, Mª José Lopez, Cristina Marqués Ferreira, Jorge Malheiros, Josep Mª Masjoan, Enric Mendizabal, Montse Navarro, Roser Nicolau, Marta Pallarès, Angels Picazo, Anna Pruna, Isabel Pujadas, Muriel Rouselle, Isabel Salamaña, Josep Manel Soriano, Marta Solsona, Núria Solsona, Maria Stratigaki, Constanza Tobio, Toni Tulla, Paola Vinay, Dina Vaiou i Núria Valdovinos, Gràcies.

CAPITOL I. PER QUE I COM LA DEMOGRAFIA S'INTERESSA PER L'ACTIVITAT DE LES DONES

1. EL DEBAT ACTIVITAT-FECUNDITAT

La baixada de la fecunditat observada en el conjunt dels països industrialitzats és un dels fenòmens que reté l'atenció de la demografia des de fa temps. En les dues últimes dècades s'han multiplicat els estudis dirigits a mesurar el fenomen, a buscar-ne les causes i a proposar els mitjans per a posar-li un fre. I és a partir d'aquesta preocupació que l'activitat de les dones s'ha trobat introduïda en el cor del debat com a variable explicativa.

Un dels principals resultats dels nombrosos estudis elaborats per a comprendre la baixada de la fecunditat és, efectivament, la seva associació inversa amb la participació de les dones en el mercat de treball: quan menys fills tenen les dones, més presents estan en el mercat de treball, quan menys presents estan en el mercat de treball, més fills tenen. L'existència d'aquesta associació no ha estat refutada per ningú, i molts estudis l'han demostrada. Però el que està lluny de ser resolt és el sentit causal d'aquesta relació: no es pot afirmar de forma contundent si les dones han reduït la seva fecunditat per a poder formar part del mercat de treball, o bé si elles han anat a treballar fora perquè tenen menys fills (Kempeneers, 1985).

En alguns països europeus, com ara França, s'han dedicat molts esforços al disseny, a l'aplicació i a l'avaluació de polítiques familiars dirigides a incentivar les mares treballadores perquè prioritzin llur activitat maternal per davant de l'activitat laboral. La polèmica a nivell social que han generat aquestes polítiques ha girat en torn als "problemes" de l'envelliment de la població i al finançament de les pensions i al "perill" dels moviments migratoris

massius provinents d'altres països menys desenvolupats.

Des d'un punt de vista demogràfic, la preocupació és que l'emancipació de les dones, segons l'expressió més reconeguda, amb llur participació com a treballadores fora de la llar no sigui compatible amb una fecunditat que garanteixi el reemplaçament de les generacions. La contradicció aparent entre la igualtat dels gèneres i la fecunditat suficient ha estat tractada, entre altres, per Nathan Keyfitz en el seu article "The family that does not reproduce itself" (Keyfitz, 1986), i per Anna Cabré en la seva intervenció al Seminari "Mujer y Demografía" organitzat per l'Instituto de la Mujer, que portava per títol "¿Es compatible la protección de la familia con la liberación de la mujer?" (Cabré, 1989).

En l'àmbit de la demografia social s'han fet molts esforços per a esbrinar la relació entre treball i fecunditat. S'ha confiat en que una correcta formulació de les preguntes d'una enquesta, preferentment en estudis longitudinals de la història laboral i la fecunditat retrospectiva de les dones, i un bon disseny d'un model estadístic adequat pel tractament de la informació, hauria de permetre entendre la relació entre activitat laboral i fecunditat. Però diversos autors han destacat l'existència de nombroses dimensions que condicionen ambdós comportaments i la necessitat de fer anàlisi més detallades per a comprendre aquests diferents processos que es relacionen amb el treball i el comportament reproductiu (Terry, 1975; Sweet, 1981; Bernhardt, 1989; Lloyd, 1990).

1.1. Constatacions empíriques

Els nivells de fecunditat a 1986 es trobaven per sota del reemplaçament a tots els països de l'Europa occidental, amb la única excepció d'Irlanda i Islàndia (vegeu Quadre I.1). Quinze anys abans, els països del sud d'Europa

**QUADRE I.1. INDEX SINTETIC DE FECUNDITAT I TAXA D'ACTIVITAT
LABORAL FEMENINA (25-49 ANYS).**

PAÏSOS COMUNITAT EUROPEA 1986.

| PAIS | I.S.F. | T.A.F. |
|------------------------|---------------|---------------|
| Alemanya (R.F.) | 1,35 | 61,3 |
| Bèlgica | 1,53 | 63,3 |
| Dinamarca | 1,48 | 87,5 |
| Espanya | 1,49 | 38,3 |
| França | 1,84 | 72,1 |
| Gran Bretanya | 1,78 | 68,9 |
| Grècia | 1,61 | 49,8 |
| Irlanda | 2,43 | 40,1 |
| Itàlia | 1,35 | 51,1 |
| Luxemburg | 1,45 | 48,8 |
| Holanda | 1,55 | 47,3 |
| Portugal | 1,61 | 64,7 |
| Europa | ----- | 59,5 |

Font:

T.A.L. : EUROSTAT (1988) Sondeo de Trabajo. Resultados de 1986. EUROSTAT. Brusèles

I.S.F.: VAN DE KAA (1988) The Second Demographic Transition Revised:

**Theories and Expectations. Symposium on Population Change
and European Society. Florència.**

(Espanya, Portugal, Itàlia i Grècia) encara tenien una fecunditat per sobre del nivell de reemplaçament, però en aquests països la davallada de la fecunditat ha estat tan ràpida que en pocs anys s'han afegit a la resta i han assolit fins i tot xifres mínimes a nivells mundials (Population et Societés, 1991).

Així doncs, la davallada de la fecunditat és general, com és també general la tendència, en el sentit contrari, cap a una major participació de la dona en el mercat de treball. No és cert però, que els països que tenen la fecunditat més baixa coincideixin amb els que tenen la taxa d'activitat laboral femenina més elevada. No hi ha, doncs, una relació fixa entre ambdós fenòmens. L'explicació de l'evolució de cada un d'aquests fenòmens en un país determinat cal buscar-la en la seva evolució històrica i les transformacions associades a aquesta evolució, tant en l'esfera familiar com en l'esfera de la societat.

L'any 1986, els països amb la taxa de fecunditat més baixa són la República Federal d'Alemanya i Itàlia (1,35 fills per dona). En aquests països la dona en edat fecunda té només una participació moderada en el mercat de treball. A Dinamarca prop del 90% de les dones de 25 a 49 anys formen part del mercat laboral, però tenen una fecunditat més elevada que en els dos casos anteriors. França, Gran Bretanya i Portugal, amb una fecunditat superior al 1,6 fills per dona, tenen al voltant del 70% de les dones d'aquest grup d'edat en la força de treball. Els països de la Comunitat Europea que tenen taxes d'activitat laboral properes al 50%, Grècia, Holanda i Luxemburg, tenen nivells de fecunditat força diferents. Irlanda és el país que registra el nivell de fecunditat més elevat però no li correspon la taxa d'activitat laboral més baixa.

Espanya, encara que seguida de molt aprop per Irlanda, és el país que el 1986 té el nivell més baix d'activitat

laboral femenina entre les edats de 25 a 49 anys, malgrat haver protagonitzat el procés més ràpid de davallada de la fecunditat, en l'àmbit dels països europeus, passant de 2,8 fills per dona a 1,6 fills només en deu anys (de 1975 a 1985). Espanya té una fecunditat molt més baixa que Suècia, país on treballen 9 de cada 10 dones en edat reproductiva, i en el qual la fecunditat no deixa de pujar des de 1983, havent arribat a creuar el llindar dels dos fills per dona l'any 1990 (Hoem, 1990). I sense anar tan lluny, la veïna Portugal, amb una fecunditat més elevada que Espanya té una taxa d'activitat femenina comparable a la de França, i per tant, força més elevada que la dels altres dos països de l'Europa mediterrània (Itàlia i Grècia) i molt més que la d'Espanya.

Per tant, amb dades agregades, malgrat que l'evolució de l'activitat i de la fecunditat ha seguit camins contraris en tots els països, no es pot dir que la relació entre les dues variables sigui clarament negativa. És clar que caldria controlar la diferent manera de mesurar l'activitat en cada un d'aquests països. Als països mediterranis hi ha moltes dones que treballen en l'economia submergida i per diverses raons es declaren mestresses de casa. A Espanya, per exemple, segons l'enquesta "*Condiciones de Vida y Trabajo en España*" (1986), una de cada tres dones que treballaven ho feien en condicions irregulars¹. És a dir, que si aquestes dones es comptessin dins de la població activa, pel 1986, augmentaria la taxa d'activitat laboral femenina de 16 a 64 anys.

Altres anàlisis de tipus transversal han utilitzat dades individuals en comptes de dades agregades. Per exemple, un estudi comparatiu entre dotze països europeus sobre la fecunditat i la planificació familiar a Europa al voltant de l'any 1970 (Nacions Unides, 1977). Amb dades provinents d'enquestes nacionals de fecunditat, realitzades abans del

¹ El treball irregular es va definir, en aquesta enquesta, en funció de la relació del treballador amb la Seguretat Social.

projecte de l'Enquesta Mundial de Fecunditat en dotze països europeus, es va trobar per a les dones casades una relació negativa entre activitat laboral i la fecunditat assolida (Lloyd, 1990). Un cop estandarditzada per la duració del matrimoni, la fecunditat de les dones casades que treballaven en el moment de l'enquesta era menor que la fecunditat de les que no havien treballat mai, mentre que les dones que no treballaven en aquell moment, però que ho havien fet abans, ocupaven una situació intermèdia. A Bèlgica i Gran Bretanya, la diferència de fecunditat acumulada al llarg de la vida reproductiva, era d'un fill, encara que en els altres països la diferència fos molt menor. Per altra banda, el número de fills estava inversament relacionat amb la durada del treball de la dona des del moment del matrimoni (Jones, 1982).

Altres estudis han demostrat també que la dona que treballa fora de casa té menys fills que les dones que només ho fan dins de la llar, i que la presència de fills petits, particularment en edat pre-escolar, redueix la probabilitat que la dona casada formi part de la força de treball (Bernhardt, 1989). De tota manera, aquesta associació no demostra l'ordre causal de la relació activitat-fecunditat que segons Sweet (1981) es pot formular de diferents maneres.

1) Que les dones menys fecundes, o que restringeixen la seva fecunditat per altres raons, poden treballar amb una freqüència major simplement perquè tenen menys fills que necessitin la seva dedicació o menys limitacions per a prendre les seves decisions.

2) Que les dones que desitgen treballar restringeixen la seva fecunditat per tal d'assolir els seus objectius professionals. Aquí algunes dones podrien optar per l'estratègia de tenir els fills i tots seguits, i un cop el més petit ha assolit l'edat de l'escolarització obligatòria, dedicar-se a la carrera professional. Altrament, l'estratègia de tenir els fills i treballar de manera discontinua

habitual, és la garantia de romandre de per vida en el grup de treballadors de segona categoria.

3) Que les dones que volen tenir fills restringeixen la seva activitat laboral per a dedicar més temps a les activitats maternals.

4) Que un tercer factor (o sèrie de factors) sigui el responsable de la creació d'una relació inversa, o sigui que en realitat l'activitat i la fecunditat no tinguin una influència directa entre elles. Així, el comportament laboral i reproductiu poden estar associats únicament perquè ambdós estan causalment associats amb altres característiques de tipus psicològic o contextual (social i econòmic) (Sweet, 1981, Fagnani i Castelain-Meunier, 1989).

1.2. L'enfocament del cicle de vida

Avui, en l'àmbit de la demografia social, tothom està d'acord en el fet que hom no pot avançar cap conclusió sobre la direcció de les relacions causals entre activitat laboral femenina i fecunditat a partir d'evidències trobades amb dades transversals: La construcció de la família i la participació a la força de treball es relacionen en una dinàmica continua i per tant, cal estudiar aquesta relació utilitzant dades longitudinals. Ara bé, ¿quins són els fonaments teòrics que hi ha darrera d'aquesta afirmació? Són diverses les perspectives des de les quals han estat investigades les pautes d'activitat i les pautes reproductives de les dones. En certa manera, aquestes perspectives corresponen a les fronteres de les disciplines acadèmiques, però hi ha pocs exemples "purs" de treballs empírics o teòrics que s'adaptin a una sola perspectiva. En el seu article "Work and fertility", James Sweet (1981), fent una revisió de l'estat de la qüestió als Estats Units, uneix els diferents enfocaments adoptats en els quatre següents:

1) La perspectiva normativa, desenvolupada durant el període del "baby-boom", tracta de les normes socials que en la societat nord-americana pressionen la dona perquè prioritzi la reproducció i la maternitat enfront de l'activitat laboral. Tal com ha assenyalat Marianne Kempeneers (1981), aquesta perspectiva té com a corol·lari que les taxes d'activitat femenina variaran inevitablement al llarg del cicle vital, la qual cosa convertirà les dones en treballadores suplementàries, en funció de la difícil compatibilitat dels rols de mare i de treballadora.

2) La perspectiva de la socialització dels rols sexuals, conreada tant per sociòlegs com per psicòlegs socials, es diferencia de l'anterior en què és més psicològica, concentrant-se més en l'individu que no pas en el nivell macro-social. Des d'aquesta perspectiva, la modernitat o el tradicionalisme de les orientacions dels rols de cada sexe es relacionarà amb el treball i la fecunditat, la qual cosa produeix una associació entre ambdós comportaments.

3) La tercera perspectiva és la teoria de l'assignació del temps derivada de la microeconomia, i més coneguda com la nova economia de la llar, i que forma part de les teories econòmiques de la fecunditat (Becker, 1965). En aquest model, la unitat d'anàlisi és la família i els supòsits són els següents: el temps és un bé escàs i els fills són un bé durable, de manera que la demanda dels fills està determinada pel seu cost, en termes d'oportunitat perduda, mesurable pel salari ombra de la mare i pels beneficis o satisfaccions que els fills proporcionen. Aquesta perspectiva suposa el comportament racional de les famílies, les quals decideixen lliurement en funció de les seves preferències i planifiquen, a curt i a llarg termini, el temps que es vol invertir en cada cosa: en tenir i criar els fills i en treballar fora de casa.

Aquesta teoria d'assignació del temps ha estat criticada

des de diferents fronts: a) pel fet de considerar els infants com a bens durables, i la família com una unitat de decisió harmònica sense conflictes; i b) per deixar de banda les restriccions socials que impedeixen l'exercici de la "lliure elecció", restriccions que actuen tant en la decisió de treballar com en la de ser mare (Blake, 1968; Kempeneers, 1989). Aquesta teoria econòmica de la demanda d'infants formalment molt acurada, té, doncs, poca capacitat explicativa (Carrasco i Ovejero, 1989).

4) Per últim, el comportament de les dones en matèria de fecunditat i treball ha estat analitzat, en l'àmbit de la demografia social, segons el model experimental del cicle de vida. Des d'aquesta perspectiva es contempla com una alternança entre activitat i fecunditat. No és pas el resultat d'unes decisions preses des del moment del matrimoni, sinó que és un procés continuat, en el qual les decisions es realitzen en cada etapa en funció de l'experiència anterior que s'ha obtingut de diverses esferes de la vida, i del context econòmic i social en el qual viuen els individus, en aquest cas les dones.

Ambdues experiències, la laboral i la reproductiva, són el resultat dels processos acumulatius que comencen en nàixer i continuen al llarg de la biografia personal. Ni els plans reproductius ni els projectes laborals estan marcats, ambdós varien en resposta als diversos objectius, experiències i condicions de la dona i el marit.

La perspectiva del cicle vital s'ha anat consolidant en els estudis de demografia social, i és el rerafons que ha potenciat el desenvolupament de les enquestes retrospectives per a la recollida de dades longitudinals i de la recerca de mètodes estadístics adequats per a la seva anàlisi, tal com es fa en el present treball.

1.3. Els progressos metodològics de l'anàlisi demogràfica de l'activitat.

L'estudi de l'activitat econòmica en demografia s'ha basat en l'anàlisi de les mal anomenades taxes d'activitat ², les quals medeixen la proporció de persones actives en el si d'una població donada. Aquestes taxes o proporcions són estimades a partir d'enquestes específiques sobre la població activa o a partir de dades censals. Les taxes d'activitat permeten:

1) indicar la dimensió relativa de la població activa, a la que es dedicaran molts esforços en aquest estudi.

2) elaborar taules de vida activa amb l'objectiu de mesurar la durada de l'activitat econòmica o laboral dels individus al llarg d'un període determinat.

Tot seguit argumentaré que les taules de vida activa, en ser construïdes seguint el model tradicional de les taules clàssiques d'extinció d'una població, són de poca utilitat a l'hora d'analitzar l'activitat femenina.

Fins fa poc, l'anàlisi demogràfica s'ha desenvolupat considerant de manera separada cada fenomen demogràfic. El principal objectiu era aïllar l'esdeveniment que es volia estudiar dels altres fenòmens pertorbadors, com la mortalitat i els moviments migratoris. Així trobem en els manuals clàssics de demografia, que els fenòmens aïllats en estat pur són tractats separadament en diferents capítols: mortalitat, nupcialitat, fecunditat, moviments migratoris. L'estudi de l'activitat econòmica de la població no és ni ha estat estrictament objecte de la demografia, ja que, igual que la nupcialitat, no té un efecte directe sobre el volum de la població. En aquest sentit, es pot assenyalar que l'interès

² En demografia les taxes són una relació entre una variable fluxe i un estoc de població. En canvi les taxes d'activitat són una proporció entre dos stocks.

recent de la demografia europea per la nupcialitat i les noves formes familiars també es fruit de la suposada relació inversa entre fecunditat i cohabitació.

Per altra banda, l'anàlisi demogràfica tradicional no contempla l'heterogeneïtat entre els individus, de manera que dins d'una generació, la història estadística dels individus que la componen és la història estadística del conjunt de la generació (Courgeau i Lelièvre, 1989). A l'hora d'estudiar l'activitat femenina, aquests dos aspectes, aïllament del fenomen i homogeneïtat dels individus, constitueixen una limitació molt important. En primer lloc, perquè l'activitat laboral de la dona no pot ser deslligada de la seva activitat maternal, i en segon lloc, perquè les trajectòries laborals i familiars de dues dones que pertanyen a la mateixa generació poden ser extraordinàriament diferents, depenent de factors tan diversos, com l'origen social, el tipus d'estudis realitzats, l'actitud davant del feminisme o la història laboral del seu marit, per exemple.

Aquests dos aspectes, integració i heterogeneïtat no es tenen presents quan es construeixen les taules de vida activa, amb l'objectiu d'estimar la intensitat i el calendari de l'activitat. A més, la construcció d'aquestes taules, tal com s'han concebut les taules clàssiques de mortalitat o de primeres núpcies, implica el respecte a dos supòsits bàsics de fenomen estacionari i d'esdeveniment no renovable, supòsits i condicions que de cap manera es poden fer quadrar amb la ràpida evolució de l'activitat femenina i amb el caràcter discontinu i seqüencial propi de la història laboral de les dones (Kempeneers, 1985).

Fins no fa massa temps, aquesta eina, les taules de vida activa, podia ser útil per a l'estudi de l'activitat masculina, ja que el més comú era que els homes entraven a formar part de l'anomenada població activa un cop a la vida i ja no en sortien fins que arribava l'hora de la jubilació.

Ara bé, en els darrers quinze anys les coses han canviat força. La reestructuració del procés productiu i la precarització del mercat de treball, estan convertint en obsoleta la taula de vida activa també per l'estudi de l'activitat dels homes. En la nova situació és freqüent la transició de l'ocupació a l'atur i viceversa, però fins i tot comença a donar-se el cas de la transició de l'activitat a la inactivitat. L'exemple més clar són els aturats desanimats, que no estan ocupats però que tampoc busquen feina, de manera que tampoc poden ser comptats entre la fracció dels aturats dins dels actius estrictament, perquè no busquen cap feina malgrat estar disponibles per a treballar. Així, si el pas d'inactivitat a l'activitat, que és el que permet calcular les probabilitats d'entrada a l'activitat a les diferents edats pot produir-se més d'una vegada, aquí també falla el supòsit d'esdeveniment no renovable.

La preocupació i els esforços per a dissenyar mètodes d'anàlisi capaços de copsar la interacció entre dos o més fenòmens, i també l'heterogeneïtat de les poblacions, ha estat paral·lela a la inquietud per a comptar amb una informació adequada per a l'estudi conjunt del comportament laboral i reproductiu.

Cal remarcar especialment, en aquesta direcció, la contribució dels demògrafs Daniel Courgeau i Eva Lelièvre titulada "Analyse démographique des biographies", publicada per l'Institut National d'Etudes Démographiques (INED), d'on ambdós autors són investigadors. Es una aportació de primer pla al repte metodològic que tenim plantejat.

Assenyalen els autors que per a l'anàlisi de la interacció entre fenòmens demogràfics i per l'anàlisi de l'heterogeneïtat dels grups humans, les estadístiques habituals, a saber, els censos de població i els registres no són pas adients. Aquestes fonts tradicionals únicament permeten afrontar estudis de demografia diferencial, és a

dir, aplicar els mètodes d'anàlisi clàssica a cada sub població (per exemple definida segons l'estat civil, o la nacionalitat), la qual cosa permet l'anàlisi comparativa de comportaments particulars.

Per a l'estudi de la interacció i l'heterogeneïtat, les unitats d'anàlisi no poden ser els esdeveniments (matrimoni, naixement o entrada a l'activitat) sinó la biografia individual, considerada com un procés complex. No es tracta d'aïllar cada fenomen en estat pur, sinó al contrari, d'intentar veure com l'existència d'un esdeveniment pot influir en la continuació de la vida de l'individu i com certes característiques poden fer que un individu es comporti de manera diferent d'un altre.

Aquest canvi d'òptica ha portat a alguns demògrafs a reformular les bases de l'anàlisi demogràfica en termes de processos estocàstics complexos (Hoem i Fong, 1976; Courgeau i Lelièvre, 1989).

Des d'aquesta nova perspectiva metodològica, els processos complexos no es produeixen pas en un espai-temps abstracte, sinó que prenen forma dins una estructura social particular. No es considera, doncs, una societat tancada, sinó al contrari, que el sistema familiar, econòmic, polític, religiós, d'educació o associatiu, per exemple, estan en contínua evolució. Cada membre de la societat pot estar implicat dins de cada sistema de manera diferent. I és la interacció d'aquests diferents tipus d'implicacions la que conformarà un espai i un temps propis a cada situació. Així, l'anàlisi demogràfica de les biografies, el que busca és veure de quina manera un esdeveniment familiar, econòmic o d'una altra mena que viu un individu, modificarà la probabilitat d'aparició d'altres esdeveniments de la seva existència.

S'arriba així a l'anàlisi de l'heterogeneïtat de les

poblacions vista sota una forma dinàmica, no estàtica ni determinista, sinó probabilística. Atès que una persona en nàixer pot seguir una gran varietat de trajectòries, la biografia d'un individu pot ser definida com el resultat d'un procés estocàstic complex, que es desenvolupa al llarg del temps, però situat dins d'unes condicions històriques, geogràfiques, econòmiques i socials donades (Courgeau i Lelièvre, 1989).

Courgeau i Lelièvre formalitzen així l'anàlisi i els mètodes d'estimació de la distribució de les probabilitats de les trajectòries seguides per una població donada. Parteixen del cas més simple, de l'estudi d'un sol esdeveniment, el compliquen després estudiant la interacció entre dos fenòmens i, finalment, presenten la situació més complexa amb "n" fenòmens. Els mètodes d'anàlisi que proposen són una generalització dels models markovians.

Els autors assenyalen que perquè una anàlisi de les interaccions entre diversos fenòmens sigui possible, cal recollir la data precisa i la localització en l'espai d'aquests esdeveniments (Courgeau i Lelièvre, 1989, pàg.13). L'enquesta realitzada per l'INED el 1981 sobre la biografia familiar, professional i migratòria, coneguda com la "triple biografia", és la que ha servit als autors per a posar a prova les possibles aplicacions dels models dissenyats (Lelièvre, 1987).

L'Enquesta de Fecunditat del Canadà de 1984 també recull informació precisa en mesos i anys, sobre el calendari matrimonial, el calendari dels naixements i el calendari de les entrades i sortides de l'activitat per a les generacions femenines nascudes entre 1934 i 1965 (Kempeneers i Lelièvre, 1987). En la mateixa línia cal situar els estudis longitudinals de la Unitat de Demografia de la Universitat d'Estocolm, que han estat possibles gràcies a l'Enquesta de Fecunditat de Suècia de 1981 (Bernhardt, 1986; Hoem i Hoem,

1987).

Malauradament, no s'han pogut aplicar aquests mètodes en el present treball, ja que a Espanya encara no comptem amb enquestes on la biografia laboral de la dona es reculli de manera precisa. Amb tot, l'anàlisi de la informació retrospectiva de l'Enquesta de Fecunditat de 1985 permet aportar elements interessants per a l'estudi i la comprensió de la relació entre activitat laboral i la fecunditat a l'estat espanyol.

2. QÜESTIONS TEORIQUES EMERGENTS SOBRE TREBALL I FAMILIA

2.1. Les aportacions de l'anàlisi longitudinal de l'activitat femenina: la relació entre cicle laboral i cicle familiar.

Nombrosos demògrafs han criticat la pertinència de dades de tipus transversal per analitzar la relació entre l'activitat i la fecunditat (Sweet, 1982; Oppenheimer, 1982). A poc a poc, les dades d'enquestes retrospectives i l'enfocament longitudinal s'han anat imposant com les més adequades per esbrinar l'evolució del comportament de les dones en matèria de fecunditat i activitat.

El projecte de l'Enquesta Mundial de Fecunditat ha estat molt important en aquest sentit, ja que en el qüestionari bàsic recomanat inclou, entre altres coses, la història completa dels embarassos i dels matrimonis i un mòdul de preguntes dedicat a la reconstrucció de la història laboral de la dona entrevistada. En el marc d'aquest projecte, a Espanya es va recollir, l'any 1977, per primera vegada de manera sistemàtica, informació retrospectiva sobre la

fecunditat i sobre l'activitat femenina. Encara que la informació recollida és molt limitada, permet posar en relació diferents etapes de la constitució de la família amb les de la vida professional de les dones.

En altres països s'han realitzat enquestes més completes que permeten l'anàlisi retrospectiva de l'activitat, no solament en termes de successió de feines abans i després del matrimoni i entre el naixement dels fills, sinó també sobre la durada de les interrupcions. En alguns casos, fins i tot es recullen els motius que addueixen les dones per a deixar de treballar.

Els resultats de les anàlisis longitudinals a vegades han proporcionat evidències de la relació negativa entre activitat i fecunditat (Bernhardt, 1986; Toelke, 1986), però d'altres vegades han suggerit dubtes sobre una estricta dependència entre ambdós fenòmens (Ní Bhrolcháin, 1986; Veron, 1987; Mott i Shapiro, 1983).

L'impacte de la transició de la maternitat sobre l'activitat econòmica de les dones sueques un any després del naixement del primer fill ha estat estudiat per Eva Bernhardt (1986), utilitzant les dades de l'Enquesta de Fecunditat sueca del 1981. L'autora ha trobat que l'arribada del primer infant produeix una dràstica reducció de la participació de la dona en la força de treball. La probabilitat de romandre a casa un any, després del part, està significativament i imperativa afectada per la durada de l'educació i per l'estat matrimonial, de manera que les dones cohabitants tenen una probabilitat menor que les casades. En comparar diferents generacions, resulta que l'efecte diferencial d'aquests dos factors es redueix amb el temps i els diferents grups de dones tendeixen a manifestar comportaments cada vegada més semblants.

L'efecte del matrimoni i del naixement dels infants

sobre la participació de la dona en la força de treball ha estat estudiat per Angelika Toelke (1986) per a tres generacions de dones alemanyes nascudes els anys 1929-31, 1939-41 i 1949-51. El resultat indica que les generacions més joves han ajornat la sortida del mercat de treball per a posteriors estadis del cicle de vida familiar; així, l'efecte del matrimoni s'ha anat reduint, mentre que han anat guanyant importància les raons relacionades amb la cura dels infants.

Els resultats de l'estudi de Heather Joshi (1989) sobre l'experiència de les dones angleses coincideixen força amb els de A. Toelke. Durant la postguerra, les dones van interrompre el treball en casar-se i la seva absència del mercat de treball va esdevenir temporalment i progressivament associada amb l'arribada i presència dels infants. La maternitat reemplaça el matrimoni com a motiu per a deixar el treball assalariat i, poques vegades aquesta sortida de l'activitat esdevé definitiva.

En estudiar el cas de Gran Bretanya, Maire Ní Bhrolcháin (1986) ha trobat que l'ocupació té un doble efecte sobre la fecunditat: la feina actual té una influència negativa, una desacceleració, i la feina del futur una influència positiva, una acceleració. Ella mostra que la pujada de la fecunditat constatada després de la guerra, a mitjans del anys seixanta pot haver estat causada, en part, pel gran moviment d'integració de les dones a l'activitat econòmica. L'efecte de la feina futura hauria estat dominant durant els anys cinquanta i seixanta i l'efecte de la feina actual hauria augmentat durant els anys setanta.

En el cas de les dones franceses, Jacques Veron (1987) conclou que entre l'activitat laboral i la fecunditat només hi ha una relació de dependència marginal. A França en els darrers decennis s'ha generalitzat el model de dona treballadora. Les dones, tinguin fills o no en tinguin, estan cada vegada més presents en el mercat laboral. Durant els

anys seixanta i setanta es produeixen canvis notables a França (reducció de la fecunditat, desaparició del "cicle tradicional" de l'activitat femenina, entre altres), però l'anàlisi basada en estructures familiars estandaritzades indica que encara que no s'haguessin produït canvis familiars durant el període, el nombre de dones actives seria el mateix. En conseqüència, l'autor rebutja la hipòtesi d'estricta dependència entre activitat i fecunditat (Veron, 1988).

A partir de les dades d'una enquesta longitudinal d'entrevistes repetides sobre l'experiència laboral de les dones joves (NLS) als Estats Units, F.L. Mott i D. Shapiro (1983) han pogut comprovar que no hi ha cap relació entre el comportament laboral anterior al naixement del primer infant i la integració laboral posterior a la maternitat, amb independència del nombre de fills tinguts. Aquests resultats contrasten amb els obtinguts a partir de dades transversals que indiquen un impacte significatiu i negatiu de la fecunditat sobre l'activitat.

Els demògrafs suecs, Britta Hoem i Jan Hoem, a partir de dades procedents de l'Enquesta de Fecunditat Sueca de 1981, es qüestionen el supòsit que les dones sueques amb un nivell educatiu més elevat o amb un posició més ferma en el mercat de treball necessàriament tinguin un cost d'oportunitat més elevat que les altres dones, quan es tracta de tenir el segon i el tercer fill. L'efecte del temps acumulat en la força de treball, del nivell de renda i del cost d'oportunitat proporcionen una comprensió molt marginal de les diferències de fecunditat. En canvi, la història laboral, la història demogràfica, els valors personals de la dona i la possibilitat de decidir sobre el curs de la seva vida apareixen com els determinants més forts del seu comportament reproductiu.

En un article recent, Eva Bernhardt (1989) ha resumit

les conclusions dels múltiples estudis realitzats des de la perspectiva del cicle vital, en base a dades provinents d'enquestes retrospectives i que han aplicat mètodes d'anàlisi probabilística complexos de la següent manera:

"Sembla ser un tema indiscutible que la fecunditat té un impacte immediat i negatiu en el treball de les dones. Tanmateix, aquest efecte tendeix a ser transitori i es redueix a mesura que els fills es fan grans. Per altra banda, i malgrat la quantitat d'investigacions que s'han fet en aquesta àrea, l'efecte invers, és a dir, que el treball femení té una influència negativa en la fecunditat, no és pas evident. (...) Gran part de les investigacions s'han mostrat escèptiques sobre l'existència d'un projecte de treball previ a la maternitat i argumenten que el treball és més aviat una conseqüència posterior (possible) de la limitació de la grandària de la família per altres raons, la qual cosa permet treballar a la dona"(E. Bernhardt, 1989, pp. 24-25).

Eva Bernhardt pensa, però que les dones intenten progressivament mantenir-se de manera més o menys contínua lligades al mercat de treball mitjançant la limitació de les interrupcions del treball degudes als naixements i trobant diverses maneres d'organitzar el treball i la vida familiar quan els infants són més joves.

2.2 Les aportacions dels estudis sobre la segmentació laboral per raons de gènere.

Des d'una perspectiva històrica, el treball de la dona, casada o no, ha estat habitual, no solament com a treballadora domèstica a l'agricultura o al comerç, sinó també en la indústria des dels inicis de la industrialització. Per tant, no és correcte dir que en les darreres dècades, en el món occidental, s'ha produït un canvi extraordinari en la intensitat del treball de la dona. El que és cert és que ha canviat la natura del treball que la dona fa, ja que cada vegada té una presència més gran en el treball assalariat.

Aquesta major presència de la dona en el mercat de treball assalariat, segons un informe de l'OCDE (1985) sembla estar associada amb cinc factors:

- 1) Reducció de la fecunditat
- 2) Augment del nivell d'instrucció
- 3) Desenvolupament de la infraestructura social
- 4) Canvis ideològics i polítics
- 5) Expansió del terciari, en especial del sector públic.

El primer factor ha estat tractat en l'apartat anterior. Pel que fa a l'augment del nivell d'instrucció, certament en els darrers anys s'han escurçat força les distàncies que hi havia entre els homes i les dones pel fet que cada vegada és més freqüent que la dona accedeixi als estudis superiors. En l'actualitat, el problema no és tant el nivell dels estudis com el tipus d'estudis. Les dones es concentren en les carreres que tenen menys demanda en el mercat de treball, i és per això que entre les dones universitàries l'atur és molt més freqüent que entre els homes.

En relació al desenvolupament de la infraestructura social, cal entendre que aquest ha contribuït en certa manera a atenuar la incompatibilitat entre l'activitat maternal i l'activitat laboral. L'existència d'un bon servei d'escoles bressol, per exemple, hauria de ser un dels factors claus per afavorir la combinació entre el treball remunerat i la maternitat, perquè tal i com estan estructurats els països occidentals, aquesta sembla ser una tasca extraordinàriament difícil. Però de fet, en molts països europeus, i no només en el nostre, tant la cobertura com les condicions per accedir a aquests serveis (preus, horaris) no són pas les desitjables, i de fet no estan pas a l'abast de tots els grups socials que els poden necessitar.

Per últim, el canvi de valors socials en relació al que s'espera de les dones i especialment els factors que operen

des de la banda de la demanda de mà d'obra, penso que són els que més contribueixen a una major presència de la dona en el treball assalariat.

S'ha produït un augment en la demanda de mà d'obra femenina, però no solament pel desenvolupament del terciari, en especial dels serveis personals que cada vegada ocupen a una part més important de la població activa, sinó també pels canvis econòmics que s'estan produint des de principis dels anys setanta. Canvis que afecten als sistemes de producció, i que suposen la substitució de la gran empresa fordista, hereva del taylorisme, per un sistema de producció segmentat en el seu procés i escampat pel territori (Benton, 1986; Trullen, 1990). És la flexibilització i la precarització de les condicions laborals i l'aparició -i a vegades generalització- d'una gran varietat de treballs "atípics".

En aquest nou escenari la dona té un bon lloc reservat. No és casual la recent aparició d'un informe publicat per la Comissió de les Comunitats Europees intitulat "Women in atypical employment" (1989). Els autors d'aquest llibre, D. Meuiders i R. Plasman han elaborat un autèntic inventari de les diferents formes en les quals una dona pot estar treballant actualment en els diferents països europeus: Treball a temps parcial; treball temporal; treball de temps fragmentat, de cap de setmana, de "blocs", de torns variables o "work at call"; d'autònom o subcontractat; d'ajuda familiar; treball a domicili; treball submergit; treball amb salari reduït; treball d'aprenentatge; treball irregular; etc. No totes aquestes formes de treball són noves, ja que algunes fins i tot són tant velles, com el treball d'aprenentatge, que estan en desús. Però d'altres són ben noves: el "work at call", força estès als Països Baixos i a Itàlia, que consisteix que el treballador ha d'estar disponible per a quan el pugui necessitar l'empresa, n'és un bon exemple.

L'augment de la disponibilitat del treball a temps parcial ha reduït molt l'antagonisme entre el treball i la maternitat. A Suècia, per exemple, més del 90% de les dones en edat reproductiva treballen, però la gran majoria ho fan a temps parcial. Com de fet, en el 1990 en aquest mateix país, només un 7% dels treballadors a temps parcial eren homes. I és que, tal com diu Eva Bernhardt (1989, p.19), "treball i maternitat són incompatibles precisament perquè el treball i la paternitat són perfectament compatibles".

Així, cada dia les dones estan més presents en el treball assalariat, però sense que canviï notablement la seva condició de treballadores "suplementàries". Gairebé totes les dones casades encara que tinguin una activitat laboral remunerada, consideren que aquesta no eximeix de la seva responsabilitat com a mestresses de casa, que és la seva activitat prioritària. En aquest sentit la dificultat de combinar el treball amb les responsabilitats familiars és un dels majors obstacles per assolir la igualtat de la dona en el mercat del treball (OCDE, 1985).

Els homes adults es troben majoritàriament integrats en el mercat de treball "primari" que ofereix els treballs més estables, en condicions que poden ser vetllades pels sindicats, amb salaris més alts i amb possibilitats de promoció. En canvi, les dones, els joves i els estrangers tenen més possibilitats de formar part del mercat "secundari", que escapa de l'àmbit d'intervenció dels sindicats, i on els llocs de treball no són estables, els salaris són baixos i les possibilitats de promoció són pràcticament nul·les. Des d'aquesta perspectiva, la reducció de les desigualtats passa obligatòriament per una reorganització estructural del mercat de treball (Kempeneers, 1985).

2.3 Les aportacions dels corrents feministes: per una reconceptualització de l'activitat econòmica.

Les dones sovint guanyen menys que els homes. En els països de l'OCDE cobren, aproximadament, un 30% menys que els homes, i la concentració de les dones en les ocupacions de salaris més baixos és el factor més important per a explicar la discriminació salarial que pateixen les dones, però no és l'únic. Els economistes neoclàssics, amb la teoria del capital humà (Becker, 1964), han argumentat que són les diferències en la formació i en la productivitat dels treballadors el que explica les diferències salarials. Sembla que la teoria de la segmentació del mercat de treball, segons la qual no són les característiques individuals sinó la pròpia estructura del mercat de treball la que reserva a certa categoria de treballadors els llocs de segona categoria, s'imposa com enfoc rival a la teoria del capital humà.

Fins aquí, cap d'aquestes teories ha qüestionat la divisió general del treball segons el sexe, que atribueix a les dones la responsabilitat prioritària del treball a l'interior de la família. Són les teories feministes les que combinant les nocions de capitalisme i patriarcat, proporcionen una explicació cabdal de la segregació professional dels sexes. El feminisme marxista tradicional ha destacat que fins avui cap societat no ha industrialitzat el treball domèstic i que les dones, en tant que grup, tenen una relació diferent que els homes amb la producció de mercaderies; elles no en són responsables i per això tenen un status inferior que els homes (Kempeneers, 1985).

Per tant, hi ha clarament una subordinació de la reproducció a la producció i del sexe femení al sexe masculí. La segona generació de feministes marxistes rebutja la relació jeràrquica entre capitalisme i patriarcat, i postulen una relació dialèctica entre ambdós sistemes. És el principi

dels estudis que denuncien la invisibilitat del treball domèstic i dels que intenten analitzar la relació dialèctica entre treball domèstic i treball assalariat. Des d'aquesta nova perspectiva, per analitzar acuradament la posició de les dones dins la família d'una part i dins del mercat de treball per l'altra, és imprescindible estudiar simultàniament la seva posició dins de les dues esferes de l'activitat. Es tracta de copsar l'articulació entre sistema productiu i estructures familiars rebutjant la dicotomia entre producció i reproducció. Així, la família, que mai es té en compte per estudiar l'activitat dels homes, és un punt de partida inevitable en el cas de les dones, sigui vista com un obstacle a la seva activitat o com a primera causa de la seva discriminació en el mercat de treball. Per això cal seguir pas a pas el desenvolupament de la vida activa i familiar de les dones, és a dir, les trajectòries d'ambdues activitats, tenint en compte el context en el qual es generen: mercat de treball i estructura familiar de manera simultània (Barrère-Maurison, 1984). Des d'aquesta perspectiva, el concepte de cicle de vida que contempla l'alternança entre activitat assalariada i activitat domèstica, sembla, doncs, del tot avinent.

CAPITOL II
FONTS DE DADES DEMOGRAFIQUES PER L'ESTUDI DE L'ACTIVITAT
FEMENINA A ESPANYA

El propòsit d'aquest capítol és el d'analitzar els criteris utilitzats per a la definició del concepte de treball en els instruments de recollida d'informació (censos i enquestes), i les estimacions de l'activitat femenina que se'n deriven, base de les estadístiques oficials sobre l'activitat econòmica de la població de l'Estat espanyol. Es tracta d'establir, més concretament, fins a quin punt aquesta definició permet mesurar o quantificar la participació femenina en l'activitat econòmica de manera adequada, i mostrar quina part de la feina que fan les dones no és "comptada".

En aquest capítol em proposo, doncs, revisar en el context de les recomanacions internacionals: a) els protocols dels censos i enquestes espanyoles sobre activitat i b) comparar diferents estimacions quantitatives de l'activitat laboral femenina per mostrar fins a quin punt el mètode de recol·lecció de la informació pot condicionar els seus resultats. M'enfrontaré també al delicat tema de les estadístiques territorials. Aquest ha estat, sens dubte, un dels entrebancs més grossos amb els quals m'he trobat a l'hora de fer aquest treball d'investigació, tant per les limitacions en el grau de desagregació de la informació disponible com pel problema de manca de continuïtat de les sèries estadístiques. Els criteris han anat canviant i encara que cada vegada que s'introdueix una modificació es fa amb la finalitat de millorar la captació del fenomen en estudi, si no es preveu la correspondència amb les sèries anteriors, aquest avenç pot ser també una dificultat per a captar els canvis que s'estan produint.

El disseny d'un qüestionari i totes les altres etapes del procés estan condicionades per l'estructura de la

societat en funció del gènere. Socialment s'atribueixen diferents rols a l'home i a la dona: mentre que a l'home li correspon guanyar-se la vida treballant fora de casa, la dona és la primera responsable de la cura de la llar. No és fàcil, per tant, que les dones treballin en les mateixes condicions que els homes. Si el concepte de treball definit per a l'elaboració de les estadístiques laborals es basa en el tipus d'activitat que desenvolupa l'home, ben segur que el treball de la dona restarà subestimat, fins i tot aquell que la dona realitza en l'esfera productiva i com a treballadora assalariada.

Parlaré fonamentalment de la primera i de l'última etapa del procés de generació de informació: la del disseny del qüestionari i la dels resultats publicats. Però abans que la informació prengui forma d'estadística cal superar moltes altres etapes: elaboració de la mostra (si s'escau), recollida de la informació (treball de camp), codificació dels qüestionaris, compatibilització dels resultats, tabulació i, finalment, publicació de les taules estadístiques. Cada una d'aquestes etapes comporta una sèrie de decisions que també estan condicionades culturalment, decisions en relació als criteris de representativitat de la mostra, al grau de desagregació en què cal presentar el resultats, al creuament de variables, etc. I totes elles, condicionen els resultats de qualsevol investigació que prengui aquestes estadístiques com a punt de referència.

1. EL MARC DE REFERÈNCIA: ELS CONCEPTES I LES DEFINICIONS BÀSIQUES

1.1 Sobre el concepte de treball

Abans d'iniciar la revisió dels qüestionaris, sembla convenient fer referència a la discussió existent entorn al concepte de treball. En el sentit més ampli, treball és tota

activitat encaminada a la producció de béns i serveis, per a satisfer necessitats humanes, desenvolupada en l'esfera privada o pública, al marge de quin sigui el seu destí (autoconsum o intercanvi). Però per elaborar les estadístiques sobre l'activitat econòmica de la població s'utilitza un concepte més restringit de treball que inclou només el que contribueix a la producció de béns i serveis per a ser intercanviats en el mercat, producció que s'inclou en els Comptes Nacionals.

Així doncs, la valoració social del treball no depèn del treball en si, sinó de la institució social en la qual es realitza. Quan el treball d'una persona es desenvolupa en l'àmbit públic, aquest es realitza d'acord amb les relacions laborals establertes i des de posicions socials reconegudes i codificades; el treball és remunerat i a més de la compensació econòmica, significa la legitimació social d'aquesta activitat. Però quan l'activitat d'una persona es realitza al marge del mercat, a l'interior d'un grup social primari, com ara la família, és un treball supeditat a les relacions entre les persones que difícilment serà valorat com el treball extradomèstic.

El treball que en l'actualitat fa la dona es localitza en primer lloc en l'esfera privada: treball domèstic i treball d'ajuda familiar en diferents tipus d'activitats. En aquest àmbit la dona produeix béns i serveis no solament útils sinó necessaris per a la reproducció de la força de treball, per a la reproducció biològica i per a la reproducció social. Però segons els criteris vigents només és comptada com a "activa" si el fruit del seu treball és intercanviat en el mercat.

Pel que fa al treball domèstic, en general, en les enquestes que revisarem no se'n fa cap consideració. Aquest és un fet que no només es produeix a Espanya, sinó que és generalitzat. Les estadístiques oficials neguen el caràcter econòmic d'aquesta activitat pel fet que no és un treball

reconegut ni remunerat. En canvi, quan el mateix treball és realitzat per un professional, com en el cas del servei domèstic, aquest treball és remunerat i per tant valorat d'una altra manera. En aquest sentit, s'ha definit la producció domèstica com el conjunt d'activitats no remunerades que són realitzades per i pels membres de la llar, activitats que poden ser substituïdes per bens i serveis pagats i adquirits a través del mercat si circumstàncies tals com la renda, les condicions del mercat i inclinacions personals permetessin que el servei fos delegat a algú aliè al grup familiar (Ruesga, 1988). A nivell d'organismes internacionals es reconeix la importància econòmica i social d'aquest treball, però no es considera convenient incloure'l en els Comptes Nacionals fins que no es pugui garantir la fiabilitat i la comparabilitat internacional de la informació. Una mostra d'aquest interès, és el compromís adquirit per les Nacions Unides, en la Conferència de Nairobi de 1985, de promoure que els governs incorporin el treball domèstic en les seves estadístiques del Producte Nacional Brut (Baeza, 1989).

En relació al treball realitzat en concepte d'ajuda familiar o no remunerat, les estadístiques espanyoles han introduït algunes modificacions amb l'objecte que es consideri de manera explícita com a activa a tota la població que realitza activitats d'aquesta natura, però quan s'inclou es fa amb moltes condicions, per tant no deixa de ser tractat com un treball de segona categoria. En altres casos simplement no es recull.

En segon lloc, l'activitat de la dona pot formar part de la força de treball assalariada en ocupacions anomenades "femenines", perquè no deixen de ser una rèplica de les tasques domèstiques, en àmbits que abans estaven reservats únicament als homes, però en els quals a poc a poc s'ha anat obrint camí. Pel que fa a les activitats que la dona realitza en l'esfera pública, potser el fet més remarcable és que en

jugar un doble rol, com a mestressa de casa i com a treballadora, desenvoluparà el seu treball a temps parcial o de forma temporal o eventual amb una freqüència major que els homes.

En els últims anys no cal ser dona per a treballar en condicions precàries. Des de principis dels setanta, el panorama laboral esdevé cada vegada més complex: es generalitzen els contractes eventuais i es posen en marxa tot tipus d'iniciatives en un mercat laboral cada vegada més informal. Cada vegada té menys sentit parlar de "estar col·locat" per les transformacions que s'estan produint en el mercat de treball, motivades per l'anomenada "crisi econòmica" d'entre les quals vull destacar les següents: a) Reducció d'ofertes que permeten adquirir l'estatus de situat o col·locat, b) inestabilitat de la feina, c) transvasament d'una part important de la força de treball a la denominada "economia submergida", d) descentralització de les unitats productives. Lògicament, tots aquets canvis s'han de tenir presents a l'hora d'elaborar un qüestionari que pretengui captar el fenomen del treball. Veurem que en les estadístiques espanyoles, en aquest sentit, s'han produït moltes modificacions que redundaran en una millor captació de les diferents modalitats de treball, encara que resten molts temes per resoldre.

1.2 La definició de la població activa, una mica d'història.

Per entendre les definicions actuals de la població activa és útil anar una mica endarrere.

L'any 1938 el Comité d'Experts Estadístics de la Lliga de les Nacions va plantejar per primera vegada la necessitat de disposar d'estadístiques comparables a nivell internacional, tot recomanant certs criteris per a la definició dels elements que componen la població activa, és

a dir, la població "ocupada i remunerada" i la població "desocupada" (L.Benería, 1984). La població "ocupada i remunerada" és el conjunt de persones que tenen una ocupació remunerada, directa o indirectament, en metàl·lic o en espècies. La recomanació d'incloure els aturats dins la població activa deriva dels efectes de la Gran Depressió de 1929, i té com a objectiu mesurar també la força de treball disponible.

La recomanació de 1938 especifica que els membres de la família dedicats al treball domèstic a casa seva no seran inclosos entre la població ocupada, però si aquests mateixos familiars ajuden al cap de família en la seva ocupació, encara que siguin remunerats indirectament, aleshores sí que seran comptats entre els ocupats i per tant entre els actius i anomenats "ajuda familiar".

Més tard, l'any 1954, la Organització Internacional del Treball (OIT) en la VIII Conferència d'Estadístics de la Força de Treball (Ginebra) publica una resolució que intentava matisar el concepte de treballadors familiars no remunerats. En virtut de la nova recomanació una persona que treballa en qualitat d'ajuda familiar ha de treballar, com a mínim, una tercera part de la jornada laboral normal en activitats no domèstiques, per a ser considerada com a part de la població activa.

La Comissió Estadística de les Nacions Unides, l'any 1966, formula noves recomanacions. La nova definició de població econòmicament activa pretén no mesurar només els efectius de l'oferta de mà d'obra per a la producció de béns i serveis, sinó també el grau d'utilització dels recursos de mà d'obra. La població activa inclou a tots els que contribueixen d'alguna manera, com a ocupats o com a subocupats (entre els quals s'inclou l'ajuda familiar) a la producció nacional, a més dels aturats que busquen feina. El problema que es planteja aquí és distingir les activitats que

es comptabilitzen en la producció nacional de les que no, és a dir, separar les activitats "productives" de les "no productives".

Molts estudis han demostrat que l'aplicació de les recomanacions de 1954 i de 1966 implica una subestimació considerable de les estimacions de l'activitat econòmica femenina, derivades dels censos de població i de les enquestes de força de treball, especialment en països on el mercat no controla la major part de les activitats productives i on l'economia de subsistència té per tant un pes molt important. I és que, tal com argumenta Lourdes Benería (1984), darrere de les definicions de mà d'obra productora de béns i serveis hi ha la pròpia definició de què és l'activitat econòmica i de qui hi està relacionat. Per la major part dels economistes centrats en l'anàlisi del creixement i de l'acumulació, la producció de béns d'intercanvi és vista com una activitat econòmica, mentre que la producció de valors d'ús, que queda fora del corrent principal del mercat, és considerada perifèrica respecte el sistema econòmic i no és definida com econòmica. Des d'aquesta perspectiva, la producció de subsistència i l'economia de la llar, que no produeixen béns per a ser intercanviats en el mercat, no queda inclosa en els Comptes Nacionals i els seus protagonistes, que majoritàriament són dones, són exclosos de la població activa.

1.3 Recomanacions internacionals vigents. Organització Internacional del Treball, 1982.

La resolució aprovada en la XIII Conferència Internacional d'Estadístics del Treball (Ginebra, 1982) corregeix diversos aspectes del biaix sexista derivat de les recomanacions anteriors (Nacions Unides, 1984). En aquest sentit, els elements més destacables de la nova resolució són:

1.- Una definició més acurada de l'activitat econòmica de la població que permet dibuixar una frontera més fina per a separar les activitats productives de les no productives, que implica la inclusió d'una part de la producció de subsistència dins del Sistema de Comptes Nacionals definit per les Nacions Unides. En la seva primera resolució, es defineix la força de treball en aquests termes: "Conjunt de persones de qualsevol sexe que proporcionen mà d'obra per a la producció de béns i serveis econòmics, tal com els defineix el Sistema Nacional de Comptes i Balanços de les Nacions Unides". Aquesta definició d'activitat econòmica inclou tant les activitats mercantils com les no mercantils que contribueixen al consum total de la llar. Entre les no mercantils s'ha de comptar la producció de productes primaris, el processament de productes primaris (com per exemple la producció de formatge i altres aliments), i la formació de capital fix. S'insisteix igualment en la inclusió de les activitats econòmiques de subsistència, algunes de les quals en el sector urbà constitueixen l'anomenada economia submergida, en la qual la dona té un paper important. Es manté, però, un biaix sexista en la decisió de les activitats seleccionades per a ser incloses, ja que quatre activitats que han quedat excloses les realitzen principalment dones, i són: emmagatzement de les collites per al consum familiar, transport d'aigua per al consum domèstic, confecció de vestits pels membres de la família i fabricació d'articles d'artesanía per a l'ús domèstic (Nacions Unides, 1984).

2.- Un límit mínim de treball setmanal d'una hora per a classificar a una persona com a ocupada, que s'aplica a tota la població per igual. Abans, a l'ajuda familiar se li exigia haver treballat un nombre d'hores molt superior que als treballadors assalariats, per a poder ser inclosa dins la població activa.

3.- Dos enfocaments per a medir la població

econòmicament activa, l'un basat en la situació de l'activitat actual amb un període de referència curt (una setmana) i l'altre basat en la situació habitual amb un període de referència més llarg (un any). Amb aquest termini més llarg s'espera captar millor els matisos de les activitats estacionals i intermitents de la força de treball femenina en el sector agrícola i en els sectors no formals del mercat de treball.

4.- Una definició operativa de la "subocupació" que introdueix la distinció entre subocupació "visible" i "invisible". Les persones que "treballen involuntàriament menys que la jornada normal de treball determinada per l'activitat i que busquen més feina o que estan disponibles per a treballar més temps durant el període de referència" són subocupats visibles. La determinació de la subocupació invisible basada en la relació entre ingressos i ocupació serà més difícil de determinar, perquè faria falta tenir també informació sobre la instrucció, l'edat, l'experiència, la productivitat i la demanda del marcat de treball (Nacions Unides, 1984).

5.- Un enfocament diferent per a medir l'atur en determinades situacions basat en la liberalització del criteri "buscant feina", i en el recolzament en el criteri "disponible per a treballar", que pot ser d'aplicació en els països on els circuits oficials, com l'Institut Nacional d'Ocupació (INEM), o són insuficients o no s'utilitzen per a trobar feina.

2. LES FONTS PER A L'ESTUDI DE L'ACTIVITAT FEMENINA A ESPANYA

Els sistemes de recollida d'informació que tenen més tradició són els Censos de Població. Al llarg del segle XIX, a Espanya, es van realitzar cinc censos oficials (1857, 1860,

1877, 1887 i 1897). A partir d'inicis dels segle XX s'han fet cada deu anys, els acabats en zero, a excepció del penúltim, fet l'any 1981 i el darrer a principis d'aquest any (1991). Els Padrans Municipals d'habitants es realitzen cada cinc anys. La informació recollida i publicada sobre l'activitat econòmica de la població dels censos i padrons realitzats des de 1970 ha servit de base per la realització de la present recerca. Per això examinaré els qüestionaris corresponents. Aquestes operacions són d'abast universal (tots els habitants de l'Estat espanyol són considerats), però tenen l'inconvenient que són molt costosos i que tenen una notable discontinuïtat. Per això s'han posat en marxa enquestes més específiques que s'adrecen només a una mostra de la població, però que poden ser realitzades amb més continuïtat. Aquest és el cas de l'Enquesta de Població Activa (EPA), que des de 1964 té una periodicitat trimestral i que ha servit de base per a la realització d'estudis més especialitzats sobre el mercat de treball. Aquí comentaré el qüestionari que es va utilitzar per primera vegada el segon trimestre de 1987, així com el que estava vigent el 1981, any en el qual faré la comparació de les estimacions de la EPA amb les estimacions del Cens de Població.

Altres estudis sobre el treball de la dona en l'agricultura s'han referit al Cens Agrari, realitzat en el nostre país en quatre ocasions :1962, 1972, 1982 i 1989, és a dir, gairebé cada deu anys, seguint les recomanacions de la FAO (Organització de les Nacions Unides per a l'Alimentació i l'Agricultura). Per altra banda l'adhesió d'Espanya a la Comunitat Europea, com a membre de ple dret, a partir de l'1 de gener de 1986, ha obligat a participar en l'Enquesta Comunitària sobre l'estructura de les explotacions agrícoles de 1987. Malgrat la pobresa informativa pel que fa al treball femení, revisaré els qüestionaris dels censos agraris de 1982 i 1989, i de l'enquesta de 1987, perquè continuen essent un punt de referència obligat, en la mesura que les estimacions derivades dels censos de població i de l'EPA, en

relació a l'activitat femenina en el sector agrícola, estan molt per sota de les que s'obtenen a partir dels censos agraris.

Perl que fa a altres fonts especialment interessants per l'estudi de l'activitat femenina, faré referència fonamentalment a les Enquestes de Fecunditat (EF), que són de gran interès per als demògrafs i per totes les persones interessades en l'estudi de la fecunditat i dels seus determinants pròxims. La primera Enquesta de Fecunditat que es realitzà a Espanya fou a l'any 1977, vinculada al Programa Internacional de Recerca sobre la Fecunditat que comptant amb la col.laboració de diferents organismes (Nacions Unides, Institut Nacional d'Estadística i Unió Internacional per a l'Estudi Científic de la Població) va dur a terme l'Enquesta Mundial de Fecunditat. Vuit anys després, l'INE va fer una nova Enquesta de Fecunditat. Aquesta, de 1985, és la comentaré aquí.

2.1. Censos de població i padrons municipals d'habitants

2.1.1 Censos de població

El Cens de Població es una enquesta exhaustiva que té com a objectius: fer recompte de la població, tenir coneixement de l'estructura de la població, atendre les necessitats d'estadístiques internacionals i servir de base per a les estadístiques intercensals. El Cens de 1981 dedica diverses preguntes a la investigació de l'activitat econòmica.

La primera d'elles recull la informació sobre la condició d'activitat. La resposta contempla deu situacions no excloents. Això és interessant des del punt de vista de la doble activitat de la dona com a mare i treballadora, però a la pràctica, només es codifica una de les respostes, i es

perd la informació de les altres. La qüestió és saber quin és el criteri que s'utilitza a la selecció. Les Nacions Unides, a les recomanacions per la realització del censos dels vuitanta, insisteix repetidament en el problema de la subestimació del treball femení, i en el criteri que la participació en una activitat econòmica ha de tenir precedència sempre sobre qualsevol activitat "no econòmica" (les cometes son meves). De totes maneres, les baixes estimacions del treball de la dona, procedents d'aquesta font, fan pensar que, al marge d'altres factors, no s'estigui respectant l'esmentat criteri. I ara no em refereixo a la fase de recollida de les dades, que és incontrolable perquè el cens es fa per auto-empadronament, sinó a l'etapa de la codificació.

En relació al qüestionari del cens anterior (1970) s'introdueixen algunes modificacions que val la pena comentar: 1era.) El 1981 són considerats actius aquells que treballen, que busquen la primera feina i els que estan aturats en el moment del cens però han treballat abans (cessants). En el cens de 1970 no es feia la distinció entre aturats i cessants. 2ona.) El 1981 s'inclouen entre els que treballen les persones que han estat treballant en règim d'ajuda familiar, 15 hores o més a la setmana i sense remuneració. El 1970, l'ajuda familiar era una opció possible a la pregunta posterior sobre estatus professional, però en la pregunta sobre la relació amb l'activitat no apareixia explícitament entre les respostes possibles. Sens dubte, aquesta és una bona innovació que permetrà recuperar com a actives a moltes persones que altrament podien quedar com a inactives. De tota manera la restricció de les 15 hores setmanals és discriminatòria, ja que als treballadors remunerats no els és imposada. 3era.) En el cens de 1981 els que estan fent el servei militar són comptats com a població a part, cosa que farà baixar les taxes d'activitat masculina en els grups d'edat més joves. 4rt.) El 1981 es contemplen noves situacions: incapacitat permanent, realització

d'oposicions, etc.

La segona pregunta (número 13) és la clau per a determinar la branca d'activitat que permet estudiar la distribució de la població activa per sectors productius. Anteriorment, fins 1970, en aquesta mateixa pregunta es demanava el nom i l'adreça de l'empresa en la qual s'estava treballant. Aquest canvi pot permetre una millor captació dels actius que treballen en l'anomenat sector informal. Cal tenir present que la població sovint atribueix finalitats de tipus fiscal al cens i davant cert tipus de preguntes es mostra reticent a contestar-les. Per altra banda, la possibilitat de fer estudis de mobilitat per motiu de treball, comparant l'adreça de l'empresa amb la del treballador, no es perd pas. El 1981 l'estudi de la mobilitat es pot fer extensible a la mobilitat per a assistir a l'escola. Per estudiar la freqüència i les característiques de la mobilitat diària es plantegen tres preguntes: 1) municipi on es realitza l'activitat principal, 2) medi de transport utilitzat per dirigir-se al lloc de treball o estudi i 3) temps invertit en el desplaçament.

L'estudi dels desplaçaments, per raons laborals, té una gran significació per a la comprensió de les restriccions de temps i espai, amb les quals s'enfronta la dona quan ha de fer compatible el rol de mestressa de casa amb el de treballadora. Per tant, aquesta informació és útil per a determinar la particularitat de les relacions que estableix la dona amb el món del treball, diferents a les que estableix l'home, ja que per ell la feina és la principal responsabilitat. En les investigacions realitzades en l'àmbit de la geografia feminista en relació amb el planejament urbà i l'accés als serveis i equipaments, s'emfatitza que les relacions de poder existents entre els dos gèneres també es reflecteixen en que la utilització dels medis de transport privat (cotxe) és generalitzada entre els homes i els medis públics (bus, metro) entre les dones. El cens de 1981 -així com els padrons de 1981 i 1986, en el cas de Catalunya- donen

la possibilitat de comprovar aital hipòtesi.

Les preguntes que fan referència a l'ofici o professió, la categoria i la situació professional proporcionen una informació molt valuosa per afrontar l'estudi de la segmentació vertical i horitzontal del mercat de treball. Pel que fa a la informació relativa a la situació professional, que bàsicament permet classificar la població entre empleats i empleadors, l'any 1981 s'han ampliat les possibilitats de resposta amb l'opció "membre de cooperativa de producció o comerç" que treballa en aquesta. S'ha canviat també la resposta dels treballadors assalariats, introduint la distinció entre treball fix o eventual.

El cens de població realitzat a l'any, 1991, probablement serà un dels més problemàtics d'aquest segle, si deixem de banda el de 1940 que es realitzà a les acaballes de la guerra civil. La primera etapa de planificació de tota la operació (finançament inclòs) i disseny del qüestionari ha resultat certament polèmica, però ha estat en la fase del treball de camp, tot just acabada fa pocs mesos, que el debat ha sortit dels despatxos de l'administració i ha omplert un bon nombre de pàgines als diaris.

Pel que fa al qüestionari, en relació a les operacions censals anteriors, aquest és molt innovador no solament en la seva forma externa, on un llibretó de vint-i-quatre pàgines ha substituït el tradicional "llençol", sinó també en el seu contingut. En aquest cas, donada l'extensió del qüestionari, només he reproduït en l'annex les preguntes que fan estricta referència a l'activitat econòmica de la població.

La primera pregunta (la nº 22) fa referència, a la relació amb l'activitat. Les respostes, de les quals se'n poden marcar un màxim de tres, han estat modificades parcialment respecte a les operacions precedents : a) ha desaparegut l'opció "treballant en règim d'ajuda familiar, 15

hores o més a la setmana, sense remuneració" en virtut de la resolució de la OIT de 1982, que marca un mínim d'una hora setmanal aplicable a tota classe de treballadors; b) els pensionistes segons el tipus de pensió que rebin han d'escollir entre la opció 5 (jubilat que rep una pensió de jubilació o invalidesa) i 6 (rep una pensió diferent de la jubilació o invalidesa). La manera de preguntar la situació professional (veure pregunta nº 24) és pràcticament idèntica a la de 1981.

El punt més polèmic ha estat la proposta de l'INE de plantejar els temes de l'ocupació i la branca d'activitat, com a preguntes de resposta tancada. Certament, la proposta, segons els meus coneixements, no té antecedents en els països europeus, i encara que d'entrada pugui semblar atractiva perquè simplifica les tasques de codificació de l'administració, l'alternativa de traslladar el problema de la codificació a la població pot ser molt més complicada. A la proposta de l'INE van seguir un plec de crítiques i suggeriments provinents tant dels que també són productors d'estadístiques de les administracions autonòmiques com dels diversos usuaris de la informació.

Finalment, tal com es pot observar en l'annex (veure pregunta nº 23 i nº 25), la solució de "consens" contempla la integració dels dos tipus de resposta (oberta i tancada) en aquelles Comunitats Autònomes, que amb càrrec als seus pressupostos, es responsabilitzen de la codificació, gravació i publicació de la informació recollida en la modalitat que era habitual, de resposta oberta. L'INE només gravarà les respostes tancades, de manera que les Comunitats Autònomes on la producció d'estadístiques demogràfiques no compta amb una bona partida pressupostària s'hauran de contentar amb aquesta informació, ja que per altra banda, el tema de l'activitat econòmica tampoc és investigat en el Padró Municipal d'Habitants d'enguany. En canvi, les Comunitats Autònomes que opten per la segona via, tindran la possibilitat d'avaluar

l'èxit del nou procediment introduït.

2.1.2 Padrons Municipals d'Habitants

Les operacions del Padró i del Cens, malgrat fer-se alhora els anys acabats en zero, són operacions diferents que persegueixen objectius també diferents. El Cens és un arxiu estadístic, els resultats del qual només poden publicar-se de manera numèrica sense fer cap referència de caire individual. En canvi les dades padronals, en correspondre a un arxiu administratiu, són nominals, individuals i públiques, és a dir, poden ser consultades per persones interessades. El Cens és uniforme per a tot l'estat i és responsabilitat exclusiva de l'INE, en tant que cadascun dels Ajuntaments realitza el seu Padró d'Habitants (més endavant em referiré al Padró del municipi de Barcelona) i té una gran transcendència perquè permet elaborar el Cens electoral, organitzar la Hisenda local i planificar determinats serveis. En relació al Padró, l'INE únicament marca uns temes mínims a investigar, els quals, per a mi, són del tot insuficients. Aquests mínims han portat a que l'any 1986, en el capítol d'activitat del Padró únicament s'ha preguntat per la situació laboral o condició d'activitat de les persones. No sabem res de la branca d'activitat, de la professió o de la situació professional. Segurament s'argumentarà que aquest buit informatiu és subsanat per la EPA (Enquesta de Població Activa), però el problema és que aquesta enquesta no pot de cap manera satisfer les necessitats d'informació a un nivell territorial inferior al del conjunt de l'Estat. D'aquí que hagin sorgit iniciatives d'algunes Comunitats Autònomes per tal de resoldre el problema, com en el cas del País Basc, que des de l'any 1985, realitza trimestralment una Enquesta a la Població en Relació a l'Activitat (PRA).

La manera que el Padró investiga l'activitat econòmica de la població és similar a la del Cens de població. En el

1981 les preguntes sobre la condició d'activitat de la població, la branca a la qual pertany l'activitat de l'empresa i la professió, es corresponen, grosso modo, amb les del Cens. En canvi, la manera en què aitals preguntes han de ser contestades és diferent. Mentre que el Cens no imposa una resposta única al tema de la situació laboral, el Padró Municipal d'habitants de Barcelona sí. Això pot conduir a una subestimació del treball de la dona, sobretot quan sigui una feina no remunerada, perquè encara que en el qüestionari aparegui l'opció d'ajuda familiar, si han d'escollir, moltes dones s'autoclassificaran com a mestresses de casa pel poc valor que elles mateixes li donen a aquests tipus de feina. Aquest problema pretén ser resolt en el Padró de Barcelona, en redactar l'opció de mestressa de casa en els següents termes: "es dedica exclusivament a les feines de la llar". Per altra banda, el Cens, a més de la professió, investiga la categoria laboral i la situació professional. En canvi, el Padró de 1981 no s'interessa per la categoria i el 1986 deixa de preguntar-se per la condició socio-econòmica o la situació professional. En relació a la categoria, val a dir que aquesta únicament es demana per a codificar correctament la professió, però la pèrdua de la condició socio-econòmica invalida la possibilitat d'emprendre estudis sobre la piràmide social de la població.

La condició socio-econòmica es va obtenir per primera vegada en el Cens de població de 1970, de manera derivada, a partir de les preguntes relatives al nivell d'estudis de l'entrevistat, la professió, la situació professional i la branca d'activitat de l'empresa. L'objectiu era dividir a la població en grups homogenis pel que fa a les característiques socials, econòmiques i culturals. L'any 1976, aquesta variable es va incloure a les tabulacions de la EPA. Posteriorment els Padrons la van adoptar, però no com a característica derivada, sinó com a pregunta directa, tot i que la seva formulació més aviat es correspon amb la situació professional, la qual té per objectiu discriminar entre els

propietaris dels mitjans de producció i els posseïdors de força de treball sense la intervenció de les altres tres variables, és a dir, branca, instrucció i professió.

En fi, el 1986 semblava, doncs, que en un futur calia esperar un protagonisme encara més petit dels Padrans Municipals d'habitants en la recollida d'informació de tipus econòmic. El Padró de 1991, ha confirmat els temors despertats pel Padró de 1986, segons les quals els temes d'activitat perden protagonisme, o sigui que si els Instituts d'Estadística autonòmics no es mouen, entre Cens i Cens ens quedarem sense informació.

Per últim, el tema de la mobilitat diària també té un tractament diferent en cada Padró. L'any 1981 el Padró tenia tres preguntes al respecte: la primera d'elles deia directament "Com realitza la seva activitat principal?" (en el mateix edifici on viu, en un centre docent, etc.). La segona fa referència al nom i a la adreça de on es realitza l'activitat, i la tercera s'interessa pel mitjà de transport utilitzat. L'any 1986, la qüestió es simplifica ja que no cal donar l'adreça de l'establiment on es realitza l'activitat principal. Es pregunta únicament si la persona ha de canviar de municipi i en cas afirmatiu el mitjà de transport utilitzat.

2.2 Els Censos Agraris

El Cens Agrari és una operació periòdica a gran escala per la recollida i elaboració de les dades en gran part quantitatives en relació a l'agricultura i la ramaderia. Proporciona informació sobre les característiques de l'organització i estructura agro-pequària i sobre la utilització de recursos tals com mà d'obra, terra, aigua, bestiar i d'altres actius fixos i "imputs" intermedis. La unitat censal és l'explotació agrària, caracteritzada per la utilització de la mateixa mà d'obra i dels mateixos mitjans

de producció.

Mentre que el sistema d'autoempadronament utilitzat en el Padró i el Cens, respon a criteris econòmics i a la relativa simplicitat del qüestionari, el Cens Agrari, per la seva extensió, contingut i complexitat, requereix un altre procediment, el de l'enquesta directa, la qual en alguna ocasió es realitza per convocatòria dels agricultors en una oficina municipal. Prèviament, la Càmera Agrària s'ha fet càrrec de l'elaboració d'un inventari o directori d'explotacions agràries complet i actual.

Val la pena aturar-se un moment a considerar les característiques d'aquest procediment, ja que la subjectivitat de l'informant assoleix aquí una gran importància. Els titulars de les explotacions agrícoles són els responsables de proporcionar la informació necessària per a omplir el qüestionari. La majoria són homes, ja que segons dades del Cens Agrari de 1982, tant sols una quinta part dels empresaris agrícoles són dones. Tot i que aquest percentatge de dones és molt superior que el registrat en els altres països europeus, cal reconèixer que les dones estan en franca minoria. A més, en els casos en els quals la dona es converteix en hereva, o portadora de l'us de fruit, a causa de la mort del marit, és molt probable que la vídua detenti tan sols la titularitat nominal, mentre que l'explotació és governada per un altre home (un fill, un administrador, etc.). Per altra banda, es difícil distingir entre les activitats productives i reproductives que realitza la dona, atès que en la majoria dels casos la seva aportació la fa en forma d'ajuda familiar, és a dir, el seu treball no és retribuït. Tot plegat, viscut i interpretat pel homes, amplifica els efectes de l'omissió del treball de la dona.

En el manual d'instruccions de l'entrevistador es diu literalment "Se entiende por trabajo en la explotación toda aquella actividad humana que contribuye a los resultados

económicos de la misma. No se considerarán como trabajos agrícolas de la explotación, las tareas domésticas realizadas por el titular o miembros de su familia o por el personal asalariado que no sea familiar. Quedan excluidas también las labores de fabricación de productos derivados de la producción de la explotación, como quesos o embutidos, así como los trabajos de silvicultura, caza, pesca o piscicultura." Aquesta redacció es manté en les tres operacions considerades: Censos de 1982 i 1989 i Enquesta de 1987. Es a dir, que aquí no s'estan aplicant les resolucions de la OIT de 1982.

El qüestionari de 1982 distingeix entre treball assalariat i no assalariat. En l'últim grup s'ha d'incloure la família de l'empresari quan aquest és una persona física. El treball assalariat es defineix com treball realitzat exigint una contraprestació en diners, espècies o ambdues coses. Aquest pot ser fix o eventual (o de temporada). El fix pot realitzar-se a temps complet -dia a dia durant tot l'any cobrint la jornada "normal" en l'explotació- o a temps parcial -per no cobrir la jornada normal o per treballar menys dies a l'any-. El Cens pretén quantificar el nombre de treballadors assalariats, per sexe i per grans grups d'edat. Però del treball assalariat eventual tan sols es registra el nombre total de jornades d'aquest tipus utilitzades a l'any de referència, sense distingir el sexe dels treballadors. El 1989 sí que es fa aquesta distinció.

En relació al treball no assalariat, la definició es correspon amb "aque'l que se realiza sin percibir ninguna contraprestación en forma de salario". A més del sexe i l'edat, en aquest cas es demana el nombre de jornades completes i/o parcials dedicades a l'explotació, cosa que és força interessant. Ara bé, el fet que la unitat d'anàlisi sigui l'explotació i no pas l'individu planteja el problema que no es disposa d'aquelles característiques personals que d'altres fonts, com els Censos i els Padrons, proporcionen,

com l'estat civil, el nivell d'instrucció, el nombre de fills, la condició migratòria dels treballadors, etc. Així, els estudis derivats d'aquesta font d'informació es veuran limitats a un nombre molt reduït de variables.

El període de referència en el Cens Agrari és l'any agrícola, enfront a la majoria de Censos i Enquestes que estableixen tan sols una setmana. Per tant, el Cens pot captar allò que és habitual, mentre que la resta de les fonts reflecteixen la situació conjuntural, sempre en funció d'esdeveniments puntuals que poden introduir un biaix important en la captació dels fenòmens. En aquest sentit, aquest és un dels elements més positius que té el Cens Agrari, ja que resta al marge d'aquest tipus de desviacions. I aquesta és, sens dubte, una de les raons per les quals el Cens Agrari sempre proporciona estimacions més altes del nombre de treballadores del sector agrícola que les altres fonts. De tota manera, pel que s'acaba de dir, aquestes estimacions s'han de prendre com un mínim.

El qüestionari de l'Enquesta del 1987 i el del Cens del 1989 introdueixen algunes modificacions : 1) Es distingeix entre mà d'obra "familiar" (al 1982 es parlava de mà d'obra "no assalariada") i mà d'obra "no familiar", la qual inclou els assalariats fixos i els eventuals. 2) Investiga si la mà d'obra familiar rep regularment algun tipus de remuneració pel treball en aquesta explotació. És curiós que en el qüestionari les respostes de l'esposa del titular, i la del mateix titular, vénen pre-codificades amb un no. Se suposa doncs, que la dona del titular, no ha de cobrar en cap cas pel seu treball. 3) Dels assalariats fixos l'Enquesta recull el sexe però es perd la informació relativa a l'edat; en el Cens de 1989 no solament es recupera sinó que s'enriqueix, ja que es recull per grups quinquennals d'edat des dels 25 anys fins als 64 anys. En ambdues ocasions, en lloc de distingir entre dedicació del treballadors a temps complet i a temps parcial es demana el nombre d'hores, i per tant es té un

major detall. 4) En relació als assalariats eventuais el 1987 no hi ha cap modificació. Se segueix computant únicament el nombre total de jornades completes utilitzades sense distingir ni entre sexes ni entre grups d'edat. Afortunadament aquesta informació pel 1989 es desagrega per sexe. En resum, les modificacions introduïdes el 1989 suposen una millora important.

2.3 L'enquesta de població activa (EPA)

L'objectiu de l'EPA és la investigació del grau i de la classe d'activitat econòmica de la població, juntament amb altres característiques relacionades amb l'activitat. La unitat d'anàlisi és l'habitatge, la llar, i les persones que hi viuen. La mostra d'habitatges s'escolleix per un sistema aleatori i la complimentació del qüestionari és responsabilitat d'entrevistadors especialitzats. En relació a les fonts d'informació que ja he revisat en els apartats anteriors té els següents avantatges: permet aprofundir molts aspectes relacionats amb la força de treball per tractar-se d'una investigació enfocada directament al tema, i per altra banda, els resultats s'obtenen amb molta rapidesa.

A partir del segon trimestre de 1987, s'inicia una nova etapa per l'EPA que suposa la renovació del qüestionari que s'estava utilitzant des del 1976. Segons el propi INE, el nou qüestionari s'ha dissenyat de manera que es respectés el marc conceptual de l'OIT, es complís amb l'obligació comunitària en aquesta matèria i es podessin atendre les necessitats nacionals d'informació estadística. En aquest sentit, calia tenir en compte que durant la darrera dècada, s'han produït canvis importants en el mercat de treball entre els quals cal destacar l'increment de l'atur, els quals no es coneixen prou bé.

Per altra banda, tal com he explicat més amunt, la "XIII

Conferencia Internacional de Estadígrafos del trabajo de la OIT" a Ginebra durant l'any 1982, va marcar noves directrius i recomanacions en matèria d'estadístiques de força de treball, que revisen les establertes per la VIII Conferència, que eren les que es prenen com a marc conceptual. Per últim, la incorporació d'Espanya a la Comunitat Europea (CEE) va suposar l'obligació de realitzar, coordinadament i sota directrius comunes, una enquesta de Forces de Treball de periodicitat anual, d'acord amb l'EUROSTAT (màxima autoritat estadística de la CEE). Des d'aleshores, la informació corresponent al segon trimestre de cada any serà la base de l'aportació espanyola a l'enquesta comunitària anual.

Les definicions que més endavant comentaré han estat tretes d'un document facilitat per l'INE (1987b), el qual va ser redactat per a servir de suport al qüestionari que per primera vegada s'utilitzà el segon trimestre de 1987. El qüestionari anterior tan sols tenia dos apartats, un dedicat a aspectes generals del individu (nom, edat, sexe, estat civil, relació amb la persona principal i estudis) i un altre de les característiques de l'activitat (situació laboral, hores treballades, ocupació, categoria, branca d'activitat, situació professional, recerca de treball, etc.).

El nou qüestionari suposa una ampliació de temes i un aprofundiment d'aquells que ja havien estat considerats amb anterioritat. Per començar, dedica una bateria de preguntes formulades especialment per a la població menor de 16 anys, perquè malgrat que des de l'aprovació de l'Estatut del Treballador (1980) l'edat legal per a començar a treballar s'ha fixat en 16 anys, en realitat hi ha nens menors que treballen. L'enquesta pretén avaluar la importància numèrica de la totalitat de la mà d'obra infantil i juvenil.

En segon lloc, les preguntes dirigides a la població major de 16 anys es presenten agrupades en deu seccions: A) Aspectes generals; B) Estrangers; C) Estudis: en aquest

apartat hi ha algunes preguntes noves que volen detectar els estudis que es realitzen amb caràcter de formació professional; D) Activitat o situació laboral; E) Característiques de la feina: ocupació, categoria, branca d'activitat, situació professional, tipus de contracte, dedicació temporal, nom de l'empresa i província en la qual està localitzada, duració de l'ocupació, pluriactivitat i recerca d'una altra feina. En aquest apartat les innovacions són diverses: Es distingeix entre jornada habitual i jornada real (hores treballades durant la setmana de referència) i quan ambdues no coincidien es preguntava per les causes. El permís de maternitat pot ser una d'elles. En el qüestionari anterior es parlava d'una dedicació igual o superior a les quaranta hores setmanals i, d'una dedicació inferior. Entre les circumstàncies que podien explicar una dedicació menor la maternitat apareixia confosa dins la mateixa categoria que la malaltia. Una altra novetat és la pregunta sobre el lloc de treball que permetrà la realització d'estudis sobre migracions laborals i la durada de la feina i el tipus de contracte que il·lustraran la creixent complexitat de les relacions laborals. Les seccions F) i G) estan dedicades a les persones sense feina. En la primera d'elles, es pregunta pels motius de l'atur i per les característiques de la feina anterior (ofici, branca, situació professional i durada de la feina) i en la segona per la disponibilitat i per les gestions de recerca de feina. En aquest sentit s'introdueixen dues preguntes noves en relació als canvis que l'aturat està disposat a realitzar per tal d'obtenir una feina (canvi de residència, d'ofici, categoria, d'ingressos, etc.). Les tres últimes seccions es dediquen a qüestions puntuals: H) Situacions diverses, I) Inscripció a l'oficina d'ocupació i J) Situació un any enrere (només el segon trimestre de cada any).

Les definicions estan basades en les donades per l'OIT (Ginebra, 1982). La població activa està constituïda per "el conjunto de personas que, en un período de referencia dado,

suministran mano de obra para la producción de bienes y servicios económicos o que están disponibles y hacen gestiones para incorporarse a dicha producción". Aital definició inclou les persones ocupades o amb feina i les persones aturades o sense feina. Però les persones sense feina i disponibles per a treballar que no busquen feina, formen part de la població inactiva. Entre les darreres també s'inclouen aquelles persones que desenvolupen activitats de tipus benèfic i treballs socials sense remuneració, però al meu entendre es tracta de persones actives, igual que les persones dedicades a les feines de casa (majoritàriament mestresses de casa).

Per altra banda es defineix la subocupació en el termes següents: "Existe subempleo cuando la ocupación que tiene una persona es inadecuada respecto a determinadas normas o a otra ocupación posible, teniendo en cuenta su cualificación profesional (formación y experiencia profesional)". I assenyala que "en la práctica la medición del subempleo se limita al subempleo visible, constituido por todas aquellas personas que durante la semana de referencia trabajan involuntariamente menos de la duración normal de trabajo para la actividad correspondiente o están disponibles para un trabajo adicional".

En la nova etapa de l'EPA s'adopta el concepte de població activa del moment de manera més precisa, prenent la setmana com a "període de referència" per a totes les persones. En l'etapa anterior, per certs col·lectius (ajudes familiars, treballadors ocasionals i inactius amb alguna activitat marginal) l'assignació de la seva situació laboral, es feia en funció de la seva activitat en els darrers tres mesos, encara que el període general de referència era la setmana. L'última novetat que cal destacar aquí és la següent: el límit mínim de treball setmanal d'una hora, per a classificar una persona com a ocupada s'aplica a tota la població per igual. Abans, aquest límit no era aplicat a les

"ajudes familiars" ni als "treballadors ocasionals", el quals eren classificats com a ocupats, aturats o inactius en funció bàsicament de la intensitat del seu treball en els tres mesos anteriors a l'entrevista i, del fet que busquessin o no feina.

En resum, el nou qüestionari és bastant més complex que l'anterior i segurament més difícil en la seva manipulació, però inclou una major riquesa de situacions, que en l'etapa anterior no eren pas considerades. Ara bé, des del punt de vista de l'estudi de l'alternança entre "activitat" i "inactivitat", característica de la història laboral de la majoria de les dones, la nova estadística de fluxos de l'EPA és l'aportació més interessant.

Des de la darrera renovació del qüestionari, un cop l'any, que coincideix amb el segon trimestre, l'EPA recull informació retrospectiva sobre l'activitat de l'entrevistat (Secció J del qüestionari) amb l'objectiu d'elaborar estadístiques de fluxos per indagar els canvis en el mercat de treball dels mateixos individus. Així, el segon trimestre de cada any, el qüestionari té tres preguntes més amb la finalitat indicada, referides a la situació laboral de l'individu fa exactament un any. La primera és una pregunta de resposta tancada sobre la situació d'activitat en aquell moment anterior; el tancament preveu diverses situacions entre la inactivitat i l'ocupació. Les altres dues demanen la situació professional i la branca d'activitat corresponent a l'establiment en el qual treballava fa un any, en el cas que l'entrevistat estigués treballant. La informació recollida per aquesta via permet estudiar la intensitat de l'alternança entre l'activitat i la inactivitat, entre l'ocupació i l'atur, així com la mobilitat professional. El problema és que els fenòmens associats als canvis de situació són desconeguts i que el període d'observació d'un any, és excessivament curt.

Aquesta perspectiva longitudinal és molt més interessant que la simple comparació de dos moments diferents, perquè els canvis del mercat de treball poden ser estudiats en base a la mateixa població. A més, atès que l'EPA és una enquesta per panell, i que cada trimestre es renova una sisena part de la mostra, per dues sisenes parts dels individus entrevistats, la informació retrospectiva declarada en el moment t , pot ser contrastada amb la situació real de l'individu en el moment $t-1$ (un any abans), segons declaració pròpia de l'any anterior. El resultat d'aquest contrast dóna un bon indicador de la fiabilitat de la memòria de la població entrevistada.

L'altra via per a elaborar l'estadística de fluxos és justament seguir la trajectòria dels individus a partir de la declaració sobre la situació d'activitat de cada moment. El problema ara és, que en cada instant, només una part de la mostra (una tercera part) comparteix el fet d'haver estat també en el panell un any abans. Tenint en compte que una part dels individus al llarg d'un any, cauen de la mostra, aquella tercera part es redueix encara més, i per tant els resultats no poden ser desagregats a nivell inferior a l'estatal, per problemes de manca de representativitat.

2.4 L'enquesta de fecunditat

L'objectiu de l'enquesta de fecunditat es recollir informació per l'estudi de la fecunditat i de la nupcialitat, aportar dades a les organitzacions internacionals dedicades al mateix objecte d'estudi i generar informació que permeti elaborar previsions. S'adreça exclusivament a les dones en edat fèrtil, a les quals es preguntarà, en relació a l'activitat laboral, per dos grans temes: la història ocupacional i la seva situació en el moment de l'enquesta.

La inclusió d'una secció dedicada a la història

ocupacional respon a l'interès d'estudiar les relacions existents entre la activitat de la dona i la fecunditat. A partir de l'enquesta de 1985 és possible establir la continuïtat o discontinuïtat del treball, amb motiu del matrimoni o del naixement del primer fill.

Els criteris utilitzats per a investigar la condició d'activitat de la dona responen als que es van utilitzar en l'Enquesta Mundial de Fecunditat. Segons els meus coneixements, no existeix cap antecedent (a excepció de l'enquesta de 1977) de les estadístiques espanyoles, que proporcionï dades combinades de l'activitat laboral de la dona i del seu comportament reproductiu, que permetin avaluar les possibilitats i les dificultats que té la dona per a integrar-se al món del treball. Es tracta, doncs, d'una font molt important, malgrat que, des del meu punt de vista no s'utilitza el concepte més adient de treball per a captar l'aportació femenina a l'activitat econòmica.

Les preguntes plantejades en relació a la situació laboral de la dona en el moment de l'enquesta, i les opcions que ofereix el qüestionari, indiquen que l'accepció de treball que hi ha al darrera respon al prototipus de treball masculí realitzat a l'esfera pública, a canvi d'una remuneració econòmica i durant una jornada de vuit hores diàries. Treballar i estar col·locada serien conceptes equivalents en aquest context. En la publicació dels resultats s'aclareix el següent "se considera trabajar al hecho de tener una ocupación (empleo) continuada, con o sin remuneración, con una duración de al menos un tercio de la jornada laboral". Però, en preguntar per la situació de l'entrevistada en la setmana de referència no es contempla de manera explícita la possibilitat de treballar com a ajuda familiar, opció que com hem vist, ja està incorporada en els últims Cens i Padró. I per altra banda es parla de jornada laboral normal. Aquí el terme "normal" possiblement s'ha d'entendre com la jornada completa, és a dir, de vuit hores

diàries. Val la pena destacar, en defensa de l'enquesta, que aquí la restricció de les quinze hores setmanals o d'un terç de la jornada laboral normal s'aplica a tot tipus de treball, mentre que en els censos i padrons s'aplicava de manera arbitrària només per les ajudes familiars. De tota manera es deixen de considerar com a actives a moltes dones que treballen menys de quinze hores setmanals.

Per altra banda, la mateixa publicació assenyala que la dona que es declari en atur o buscant la seva primera feina però, que es dediqui exclusivament a les feines de la llar serà computada com a mestressa de casa. Aquesta decisió fa efecte en l'etapa de la codificació més que no pas en la del disseny del qüestionari i recollida de la informació. Per tant, es posa en evidència que les decisions preses en diferents etapes es condicionen mútuament. Per exemple, la informació de les dones que busquen la seva primera feina, encara que es recull, no apareix a les taules estadístiques, i a no ser que es codifiqui de nou cada un dels 9.000 qüestionaris, aquesta informació restarà perduda. En conseqüència, les estimacions sobre el nivell d'activitat, derivades d'aquesta font, indicaran la freqüència de cert tipus d'ocupacions entre les dones, però difícilment podran comparar-se amb les taxes d'activitat més habituals.

L'enquesta també investiga el lloc físic en el qual es desenvolupa el treball actual, distingint entre casa i fora de casa. Això és interessant perquè la segmentació dels processos productius i les noves tecnologies han suposat l'expansió del treball realitzat a domicili i, majoritàriament les persones que realitzen aquest tipus de treball són dones. En canvi, els temes clàssics, és a dir, la branca d'activitat de l'empresa i la professió de la dona no hi estan continguts. Unicament es pregunta per la situació professional.

Els aspectes més interessants de l'enquesta es troben en

l'anomenada història laboral. La informació que es recull en aquesta secció pot ser útil per a confirmar o rebutjar algunes de les hipòtesis formulades a l'inici d'aquest treball. En quins casos la dona que havia treballat abans de casar-se s'ha vist en la necessitat o ha decidit deixar la feina després de casar-se? El matrimoni i la maternitat produeixen la sortida de l'activitat de la majoria de les dones? Val la pena puntualitzar, de totes maneres, que en el qüestionari la pregunta es formula de manera massa genèrica: "¿Trabajó antes del primer matrimonio o unión?, ¿Trabajó entre el matrimonio y el nacimiento del primer hijo?, ¿Cuántos años?, ¿Trabajó despues del nacimiento del primer hijo?." Aquesta informació podria ampliar-se preguntant per les característiques dels treballs fets. Per últim, vull assenyalar que és possible reconstruir de forma molt més detallada la història laboral de les dones. Per exemple, a Suècia, a partir de l'enquesta de fecunditat que es realitzà dins del projecte de l'Enquesta Mundial de Fecunditat, es disposa de la seva experiència laboral per un nombre determinat de generacions de dones des que van complir els 16 anys fins el moment de l'enquesta, mes a mes. Lògicament, en aquest país s'han pogut emprendre estudis molt precisos de la relació entre la fecunditat i l'activitat laboral femenina.

2.5 Altres fonts

El mateix INE és l'encarregat de l'enquesta anual de salaris. Curiosament la informació de l'Enquesta de Salaris no és desagregada per sexes des de 1980, any en el qual en virtut de l'Estatut dels Treballador es prohibí legalment la discriminació per aquesta causa. Seria molt ingenu pensar que aital discriminació ha desaparegut, i per tant sembla indispensable que la variable sexe es tingui en compte en els plans de tabulació de l'enquesta des d'ara mateix. La informació disponible del Cens industrial, que en principi s'hauria de realitzar cada deu anys, però que segons les

meves indagacions el darrer es va fer l'any 1978, pateix del mateix mal, a més de no proporcionar cap informació per edat.

2.6 En resum i conclusió

1. Les estadístiques oficials continuen negant el caràcter econòmic del treball domèstic. La raó d'aquesta omisió, cal buscar-la en la manca de valoració social d'aquesta activitat, per desenvolupar-se en l'esfera privada i de forma gratuïta. Aquest buit informatiu està essent subsanat al País Basc, per mitjà de l'enquesta PRA, ja que en ella es dediquen dues preguntes a la investigació de la freqüència setmanal, amb la qual cada membre de la llar participa de les tasques domèstiques (comprar, cuinar, rentar plats, preparar la roba, netejar la casa, cuidar els nens i d'altres activitats menors) i el nombre d'hores dedicades a cada feina. A iniciativa de l'Institut d'Estadística d'Euskadi aquesta enquesta es realitza en aquesta comunitat autònoma des del quart trimestre de 1986.

2. El treball d'ajuda familiar és contemplat de manera explícita en els qüestionaris d'aquelles operacions que es realitzen per auto-empadronament, a saber, el Cens i el Padró Municipal d'Habitants. La categoria "ajuda familiar" s'inclou com a resposta possible a la pregunta sobre situació laboral o condició d'activitat. L'única excepció és el darrer Cens de 1991. En el cas de l'EPA el terme s'inclou en la formulació de la pregunta. Aquest fet permetrà, sens dubte, una millor captació de l'aportació de la dona a l'activitat econòmica. En l'Enquesta de Fecunditat, el terme "ajuda familiar" no apareix en el qüestionari, però els entrevistadors tenen instruccions en aquest sentit. En el Cens Agrari es recull en l'apartat de "Treball No Assalariat"; el problema en aquest cas és que no es computa el treball que té per objecte la producció de béns per l'autoconsum. En aquest punt és convenient fer tres consideracions:

Primera) En el Padró Municipal d'Habitants s'estableix la condició d'exclusivitat de la resposta, cosa que això significa que aquelles dones que tinguin una doble activitat -com a mestresses de casa i com a ajuda familiar-, contestaran que la seva principal activitat és la primera. Això ens condueix al problema de la subjectivitat de l'informant. Sembla evident que els valors socials relatius als rols que els homes i les dones han de realitzar en la societat, mediatitzen totes les etapes del procés de recollida de l'informació. Des del disseny del qüestionari, a l'elaboració de la mostra (si cal), el treball de camp, la codificació dels qüestionaris, la compatibilització dels resultats, la tabulació i, finalment, la publicació de les taules estadístiques. Però hi ha dos casos en els quals aquests poden tenir majors conseqüències en l'estimació del treball femení. Un d'ells és la pròpia valoració que la dona fa del treball que realitza en el moment en que s'autodeclara com a mestressa de casa o treballadora. El segon cas es dona quan es un altre persona la que ha d'informar, sobre la seva participació en una determinada activitat econòmica. Tal és el cas del Cens Agrari que és complimentat en alguna oficina municipal, molt sovint pel Secretari, i per convocatòria dels titulars de les explotacions agrícoles que, en el cas espanyol, en la immensa majoria, són homes.

Segona) El límit mínim de treball setmanal que s'estableix, també ajuda, en la majoria dels casos, a una subestimació del treball femení. El treball d'Ajuda Familiar és tractat com un treball de segona categoria, en la mesura que s'estableixen uns mínims (un terç de la jornada laboral normal, quinze hores setmanals) que no s'exigeixen en cap altre activitat. El terme "normal" suggereix que el patró de referència de treball o d'activitat econòmica utilitzat, és aquell que amb freqüència és realitzat pels homes, és a dir, aquell que té lloc en l'esfera pública, d'acord amb unes condicions establertes en un contracte que regula una remuneració i una jornada habitualment o normalment de vuit

hores. Aquest és el criteri utilitzat per dividir la població entre actius i inactius. Sembla evident que el concepte activitat i inactivitat no s'aplicarà a tota la població. En el segon Trimestre de 1987 s'ha introduït una sèrie de modificacions molt importants en el qüestionari de l'EPA, entre les quals es pot destacar l'establiment d'una hora setmanal com límit mínim de treball, el qual és aplicat a tot tipus d'activitat, sigui remunerat o no.

Tercera.- A excepció feta del Cens Agrari, en el qual el període de referència és l'Any agrícola, en la resta dels casos s'estableix una setmana, que el cas del Cens i el Padró es fixa (i pren la denominació de "Setmana Censal"), i en les Enquestes es tracta de la setmana anterior a la realització d'aquesta. En l'EPA, aquest període es perllonga a les quatre setmanes, quan s'investiga la situació de les persones que en el moment de l'enquesta estan a l'atur. Es a dir, que el criteri d'enregistrar la situació conjuntural o puntual preval i, la situació habitual resta sense consideració. En el cas de l'EPA això no suposa cap inconvenient, ja que es tracta d'una Enquesta periòdica, però en els casos de Censos i Padrans el període de referència setmanal pot suposar una subestimació del treball que es realitza de manera estacional. En l'Enquesta PRA d'Esuskadi el període de referència és el trimestre anterior.

3. En relació a la compatibilització que la dona ha de fer entre el seu rol de mestressa de casa i de treballadora, i les seves conseqüències quant a la forma d'inserció de la dona en el mercat laboral, s'investiguen distints temes:

a) La mobilitat per motiu del treball

El Padró Municipal d'Habitants, en el cas de Barcelona, inclou dues preguntes que permeten determinar tant el lloc físic on es realitza l'activitat laboral, com el mitjà de transport utilitzat. El 1981 es va demanar pel nom i la direcció de l'empresa en la qual es treballava. El 1986 tan

sols es va demanar si era necessari canviar de municipi per tal finalitat. L'enquesta de fecunditat també distingeix entre el treball realitzat en el domicili de l'entrevistada i el que es realitza fora de casa.

b) Dedicació temporal al treball

La font que dóna un detall més gran de les hores treballades és l'EPA. El nou qüestionari distingeix entre la jornada habitual i la jornada real durant la setmana de referència, i a més investiga les raons quan ambdues no coincideixen. La nova EPA també recull informació sobre el tipus de contracte.

c) Relació entre fecunditat i activitat econòmica

L'Enquesta de Fecunditat ofereix la possibilitat d'establir les relacions entre la situació laboral de la dona i la fecunditat i la nupcialitat, d'acord amb la continuïtat i discontinuïtat del treball per motiu de matrimoni o del naixement del primer fill. Alhora es poden formular hipòtesis en el sentit contrari, és a dir, com l'activitat econòmica de la dona condiona les seves decisions amb relació en el comportament reproductiu. La nova EPA també enregistra aquells casos en els quals la dona deixa de treballar o ho fa amb una dedicació menor a l'habitual a causa de la maternitat.

3. LA INFORMACIÓ TERRITORIAL DISPONIBLE, UN AUTÈNTIC TRENACLOSQUES

Treure l'entrellat de tot el que l'INE publica en relació a les fonts presentades en l'apartat anterior és un autèntic galimaties. Per això, he elaborat un annex detallat on es resumeix la informació publicada dels Censos i de les Enquestes, en relació a l'activitat econòmica de la població, indicant les variables incloses en cada taula, la desagregació territorial proporcionada i si el creuament s'ha

fet o no a nivell de sexe, edat i estat civil. Aquí, només comentaré els aspectes més rellevants per a la recerca que em proposo realitzar, per tal d'argumentar la decisió d'utilitzar els censos i els padrons en comptes de l'Enquesta de Població Activa (EPA) que, en principi, hauria de ser la més adequada per a l'estudi de l'activitat de la població.

En relació al Cens Agrari de 1982, simplement comentar la gran absència de l'estat civil (absència ja constatada en presentar el qüestionari), i la utilització de grups d'edat massa grans com per analitzar el comportament de les dones en les diferents etapes del cicle vital.

L'Enquesta de Fecunditat, pels propòsits d'aquesta recerca no ha plantejat cap problema. He treballat directament, amb la cinta magnètica que el propi INE m'ha proporcionat i, no pas a partir de la publicació de l'INE, la qual no respon en absolut a les meves inquietuds. Atès que la mostra va ser dissenyada perquè fos representativa a nivell de Comunitats Autònomes m'ha semblat convenient respectar aquest nivell de desagregació territorial, a l'hora de confeccionar les meves pròpies explotacions. El detall de la publicació tant del Cens Agrari com de l'Enquesta de Fecunditat pot ser consultat en l'annex.

3.1 Censos de població i Padrons Municipals d'habitants

Els Censos i els Padrons són, sens dubte, els que proporcionen la informació demogràfica més adequada sobre la població activa per a l'estudi que proposo realitzar. Les variables claus, són el sexe, l'edat i l'estat civil, i la publicació dels Censos i els Padrons és prou desagregada (per grups quinquennals d'edat, per a 4 o 5 estats civils, segons les divorciades i separades es posin juntes o separades) com per a poder enfrontar l'anàlisi transversal, com per a

l'anàlisi longitudinal, de l'activitat laboral femenina. A més, el fet que es gravin el 25 per cent dels qüestionaris censals íntegrament, dóna garanties de la solidesa dels resultats que s'obtenen.

El trencaclosques es planteja quan es vol abordar un nivell de desagregació territorial inferior al provincial. Cada any és diferent. El 1970 la classificació que es fa segueix les recomanacions de les Nacions Unides, i contempla zona rural (que agrupa les entitats de població de menys de 2.000 habitants), zona intermèdia (entre 2.000 i 10.000 habitants) i zona urbana (de 10.000 i més habitants). Dins d'aquesta última, els municipis de més de 50.000 habitants apareixen un per un; a més per a les províncies de Madrid i Barcelona, també es pot fer l'estudi de l'activitat femenina per edat i estat civil a nivell de districtes.

L'any 1975, la publicació que es fa del Padró prescindeix de la desagregació per zones. A un nivell inferior al provincial, només es poden calcular les taxes d'activitat per sexe, edat i estat civil per a les capitals provincials i per als municipis de més de 50.000 habitants. Se salva, això sí, la desagregació per districtes de Madrid i Barcelona.

Amb el Cens de 1981 es recupera l'optimisme, ja que les zones (rural, intermèdia i urbana) tornen a ser presents; s'incorpora un tom, el II, dedicat a les Comunitats Autònomes i el que és més interessant, un tom de resultats a nivell municipal amb tres taules referides a l'activitat econòmica de la població: la primera, presenta les taxes d'activitat per sexe i edat; la segona la població ocupada per sectors econòmics i la tercera la població ocupada per professió. El tom III, de resultats provincials, també té algunes innovacions: la taula bàsica que és la relació de la població amb l'activitat per sexe, edat i estat civil, es presenta ara per a tres zones: per a les capitals, els municipis de més de

50.000 habitants, i també per al conjunt de municipis de menys de 50.000 habitants. I sort d'aquesta darrera incorporació, perquè el 1986, igual que es va fer el 1975, no es publica res per zones i, en el seu lloc, es manté la informació per les capitals, els municipis de més de 50.000 habitants i el conjunt de municipis de menys de 50.000 habitants, a part del tom dedicat a les Comunitats Autònomes.

El tema de l'activitat femenina segons el nivell d'instrucció no pot ser abordat abans de 1975. L'any 1975, es publica la distribució dels actius per sexe i nivell d'instrucció per províncies, però no és possible obtenir les taxes específiques per edat. A partir de 1981, afortunadament, ja és disponible també la classificació per grups d'edat, però de nou entre 1981 i 1986 manca la correspondència pel que fa al nivell de desagregació territorial: el 1981 presenta la informació més rica (capitals, zones, municipis segons la seva grandària), però, el 1986 les zones no hi són presents.

Pel que fa a la informació relativa a les característiques estructurals de la població activa, com l'ocupació, el sector o branca d'activitat i la situació professional, recomano al lector que consulti les taules de l'annex, ja que exposar tots els detalls en aquest apartat seria excessiu. Unicament vull fer aquí un parell de comentaris. 1er) En general, la consistència de la declaració d'aquest tipus d'informació és bastant feble. A la Comunitat de Madrid, en realitzar l'enquesta post-padronal de validació l'any 1986 van trobar que només en un 85 per cent dels casos la resposta sobre la professió donada en l'enquesta coincidia amb la del Padró. Índexs semblants de consistència global varen obtenir per a les variables branca d'activitat i situació professional. Motiu pel qual tampoc és recomanable una desagregació territorial excessiva dels resultats; i 2a) En el present estudi utilitzaré la informació proporcionada pels Censos de 1970, 1975 i 1981 sobre branca, professió i

situació professional per dues raons: a) per coherència amb la font que utilitzo per l'estudi transversal i longitudinal del nivell d'activitat, i b) perquè la desagregació és molt més rica que la que proporciona l'EPA, de manera que l'anàlisi del lloc que ocupa la dona en el mercat de treball pot ser abordat de manera més completa.

b) L'Enquesta de Població Activa

En principi, aquesta enquesta hauria de ser la font base per l'estudi que em proposo realitzar, al menys en la part en la qual vull fer una fotografia del lloc que la dona ocupa en el mercat de treball en diferents moments, prenent l'any 1970 com a punt de partida. Doncs no és així; una cosa és la informació recollida i una altra molt diferent és la informació publicada a un nivell territorial inferior a l'estatal.

Per començar, no és fins a 1976 que l'EPA publica els primers resultats provincials. Per a tenir informació de les Comunitats Autònomes cal esperar l'any 1983. Des d'aleshores ençà la publicació ha millorat una mica, però de fet, la informació territorial disponible, amb el màxim de desagregació possible, és la provincial, i creuada per la variable sexe, segueix lògicament limitada a tres úniques característiques: edat, ocupació i sector d'activitat. Els grups d'edat són decennals entre els 20 i els 60 anys, massa amplis per a analitzar els canvis que es produeixen en les edats centrals de la maternitat, però el més greu és que no es contempla l'estat civil. La informació per sectors i ocupacions és excessivament agregada ja que només consideren 4 i 9 categories, respectivament. Des de la renovació del qüestionari, en realitat, la informació territorial disponible no ha millorat gaire. La publicació que es fa per Comunitats Autònomes des de la renovació del qüestionari inclou, això sí, la taxa d'atur i d'ocupació i un creuament dels sectors amb la situació professional. No cal dir que els

temes més interessants incorporats a l'EPA des del 1987, només són publicats a nivell estatal.

Sembla doncs bastant clar que aquesta no és pas la font adequada per la recerca que em proposo realitzar. L'EPA té grans oblits, l'estat civil per exemple. Però també té un problema de representativitat de la mostra: en la mesura que es pretén desagregar la informació a nivell territorial, la mostra cada vegada és més petita i en rigor, no permet garantir la precisió de les estimacions més detallades. Els Instituts d'Estadística autonòmics tenen, en aquest camp, molta feina per endavant.

4. ESTIMACIONS DE L'ACTIVITAT FEMENINA SEGONS DIFERENTS FONTS ESTADÍSTIQUES

En un principi, pensava comparar les estimacions de població activa agrària provinents del Cens de població de 1981 amb les estimacions del Cens agrari de 1982, però atès que l'índex de consistència pel que fa a aquesta variable és molt inferior en el Cens de població, he decidit finalment limitar l'avaluació de les estimacions del Cens de població al contrast amb l'Enquesta de Població Activa. Per comparar les estimacions d'una i altra font, he utilitzat l'edat, agrupada en grups decennals tal com ve a l'EPA, com a variable de control, la qual en el Cens és una informació molt més consistent que la branca d'activitat.

Les estimacions de la freqüència de l'activitat econòmica femenina, és a dir de les taxes, en general s'han de prendre com un mínim, tant per les limitacions de les definicions de treball utilitzades en censos i enquestes, apuntades més amunt, com per l'escassa valoració que les mateixes dones i els seus marits fan del seu treball. Sovint, el treball de la dona és considerat com una "ajuda" al cap de família, especialment si el treball es realitza en el propi

àmbit familiar, en lloc de considerar-se com una activitat útil a la societat i comparable a la desenvolupada per l'home. Només per aquest motiu, cal esperar que les estimacions procedents de l'Enquesta de Població Activa (EPA), realitzada per entrevistadors especialitzats, siguin sempre més elevades que els censos, els quals utilitzen el sistema d'auto-empadronament. Autoempadronament significa autoclassificació, és a dir, el membre de la família encarregat d'omplir el qüestionari censal, habitualment el cap de família, decideix si la seva esposa, i cada membre de la família, forma part de la població activa o de la inactiva. En canvi, amb el sistema de rastreig de l'EPA, segons el qual l'entrevistador pregunta a les persones a què dediquen el seu temps, l'assignació de cada persona a una subpoblació és un resultat posterior, no es fa a priori. Els resultats del Cens reflecteixen millor la posició que cada dona té en la seva família i per tant en la societat, mentre que els resultats de l'EPA són una estimació més acurada del treball que efectivament fan les dones, de la seva participació en les activitats econòmiques d'una població. De fet, des de la perspectiva que m'interessa, de la compatibilització dels rols de mare i de treballadora, l'estimació del Cens és prou convenient, ja que fins i tot es pot prendre com a un indicador de l'activitat laboral femenina equiparable al treball extradomèstic dels homes, en el sentit que una dona s'autoclassifica com a activa o així és classificada pel seu marit, quan la seva feina és quelcom més que una "ajuda" al cap de família. Vol dir que és valorada amb els mateixos paràmetres que el treball dels homes.

Per a fer la comparació de les estimacions he escollit el Cens de població de 1981, que té com a setmana de referència del 22 al 28 de març del mateix any i l'Enquesta de Població Activa del primer trimestre de 1981 amb període de referència mòbil, ja que el treball de camp es va fer durant els mesos de gener, febrer i març, i la referència era

per a cada persona la setmana anterior al moment de l'enquesta. Les estimacions resultants són, doncs, comparables perquè estan fetes en un temps molt proper i perquè és un trimestre relativament tranquil, de "temporada baixa", on no es registren alts i baixos ni en la demanda ni en l'oferta de mà d'obra.

El resultat de la comparació de les estimacions proporcionades per una i altra font es presenten en el quadre II.1. L'índex de subestimació ha estat calculat de manera similar a com es calcula una variació relativa, és a dir, és un quocient entre la diferència de les actives del Cens i les actives de l'EPA, prenent les actives de l'EPA com a denominador. L'índex és expressat en percentatge per a facilitar la seva interpretació.

En conjunt, l'índex de subestimació del Cens en relació a l'EPA és del quinze per cent. Pel conjunt de l'Estat espanyol l'índex pren valors positius per a la població femenina de menys de 30 anys, és a dir, que en números absoluts hi ha més dones que s'autoclassifiquen com a actives en el Cens, que les dones actives resultants de l'expansió de la mostra de l'EPA. Entre els 16 i els 19 anys, l'índex de subestimació és positiu, igual al 43 per cent i pel grup d'edat següent de 20 a 29 anys, l'índex és proper al 100 per cent, cosa que voldria dir que les actives del Cens doblen gairebé les actives de l'EPA. A partir dels 30 anys l'índex creix amb l'edat, i passa de -3,5% als 30-39 anys a -93% al darrer grup d'edat que és obert (65 i més anys).

Per províncies, l'índex de subestimació global oscil·la molt, entre el 44% a Palència i el -52% a Sòria, però resulta interessant comprovar que el patró per edat es manté gairebé constant: positiu en les primeres edats i, negatiu dels 30 anys en endavant. A la vista d'aquests resultats, quines hipòtesis es poden fer?

QUADRE II.2. ACTIVITAT LABORAL. INDEX DE SUBESTIMACIO DEL CENS DE POBLACIO EN RELACIO A L'ENQUESTA DE POBLACIO ACTIVA (1r. TRIMESTRE). HOMES. 1981. (en %).

| PROVINCIES | 16-19 | 20-29 | 30-39 | 40-49 | 50-59 | 60-64 | 65-+ | TOTAL |
|-------------|--------|-------|--------|-------|--------|--------|--------|-------|
| ALABA | -52,10 | 6,93 | 41,09 | 22,04 | 14,76 | -23,19 | -95,51 | -14 |
| ALBACETE | 2,94 | 28,54 | 53,16 | 42,50 | 40,85 | 22,81 | -94,84 | 11 |
| ALACANT | -24,45 | 32,16 | 35,87 | 17,15 | -3,10 | -23,65 | -94,08 | -2 |
| ALMERIA | -8,17 | 35,42 | 75,04 | 29,49 | 3,61 | -45,15 | -92,10 | 8 |
| AVILA | 20,15 | 62,07 | 86,03 | 53,09 | 39,38 | 47,39 | -93,30 | 21 |
| BADAJOS | -4,44 | 48,67 | 63,13 | 63,64 | 33,10 | -3,63 | -91,26 | 16 |
| BALEARS | -25,57 | 40,29 | 32,33 | 48,47 | 0,20 | -39,36 | -92,70 | -1 |
| BARCELONA | -23,16 | 25,26 | 47,35 | 24,71 | 6,87 | -33,16 | -91,91 | 2 |
| BURGOS | -39,32 | 29,24 | 83,68 | 67,64 | 58,76 | 5,35 | -92,70 | 16 |
| CACERES | -1,06 | 41,34 | 88,10 | 38,96 | 24,40 | -21,62 | -93,33 | 10 |
| CADIS | -19,21 | 18,50 | 36,38 | 33,61 | 2,00 | -48,53 | -91,20 | 1 |
| CASTELLO | -10,59 | 51,85 | 63,47 | 20,49 | 18,15 | -28,65 | -95,39 | 3 |
| CIUDAD REAL | -18,50 | 41,74 | 73,77 | 49,30 | 25,84 | -7,33 | -93,91 | 11 |
| CORDOVA | -6,78 | 29,36 | 64,96 | 56,61 | 18,70 | -5,62 | -93,20 | 12 |
| LA CORUNYA | -25,49 | 36,33 | 54,14 | 35,76 | 10,44 | -10,74 | -85,69 | 8 |
| CONCA | 13,72 | 34,99 | 103,83 | 80,76 | 45,99 | -3,29 | -93,69 | 17 |
| GIRONA | -18,29 | 22,91 | 62,32 | 33,69 | 25,15 | -27,41 | -92,36 | 4 |
| GRANADA | -12,50 | 49,01 | 65,74 | 49,16 | 28,63 | -8,23 | -92,47 | 14 |
| GUADALAJARA | -7,73 | 45,13 | 119,32 | 51,78 | 35,23 | 1,14 | -91,66 | 17 |
| GUIPUSCOA | -53,17 | 2,77 | 37,35 | 37,75 | 3,23 | -24,58 | -93,14 | -3 |
| HUELVA | -9,55 | 29,16 | 41,41 | 49,23 | 19,36 | -48,62 | -92,58 | 3 |
| OSCA | -40,98 | 34,01 | 47,97 | 38,10 | 18,58 | 8,47 | -91,52 | 1 |
| JAEN | 1,99 | 25,71 | 62,64 | 52,08 | 11,98 | -22,35 | -94,11 | 7 |
| LLEO | -38,02 | 25,05 | 63,75 | 54,51 | 3,57 | -17,92 | -90,29 | 3 |
| LLEIDA | -31,95 | 41,92 | 48,84 | 25,64 | 28,04 | -13,75 | -89,02 | 4 |
| LA RIOJA | -14,03 | 55,63 | 67,94 | 55,02 | 19,30 | -7,34 | -95,65 | 12 |
| LUGO | 14,58 | 34,46 | 43,03 | 38,93 | 43,11 | 8,30 | -83,75 | 8 |
| MADRID | -44,21 | 20,35 | 78,24 | 42,99 | -0,41 | -15,90 | -89,67 | 5 |
| MALAGA | -16,42 | 37,78 | 100,28 | 26,05 | 9,82 | -22,30 | -90,60 | 12 |
| MURCIA | -25,53 | 37,10 | 60,34 | 37,55 | 28,07 | -31,32 | -92,82 | 9 |
| NAVARRA | -36,96 | 41,67 | 42,80 | 35,57 | 26,17 | -4,88 | -90,99 | 8 |
| ORENSE | -22,85 | 39,47 | 113,24 | 69,95 | 24,79 | 3,43 | -87,07 | 12 |
| ASTURIAS | -38,50 | 11,01 | 47,76 | 22,32 | 11,26 | -26,76 | -90,12 | -2 |
| PALENCIA | -24,10 | 59,57 | 79,26 | 55,98 | 21,23 | 3,68 | -93,09 | 16 |
| LAS PALMAS | -42,66 | 7,22 | 43,24 | 18,01 | -13,43 | -34,28 | -91,08 | -8 |
| PONTEVEDRA | -23,08 | 21,35 | 50,67 | 31,92 | 8,94 | -27,18 | -85,61 | 3 |
| SALAMANCA | -22,28 | 55,72 | 157,69 | 51,22 | 37,24 | 16,63 | -91,38 | 23 |
| TENERIFE | -49,06 | -6,55 | 27,25 | 7,20 | -14,26 | -31,92 | -86,14 | -16 |
| CANTABRIA | -34,88 | 26,87 | 40,25 | 26,65 | 16,79 | -30,80 | -91,36 | 2 |
| SEGOVIA | -27,48 | 43,03 | 69,64 | 48,13 | 54,55 | -5,39 | -93,95 | 12 |
| SEVILLA | -13,77 | 25,15 | 92,64 | 42,61 | 11,54 | -34,31 | -89,75 | 12 |
| SORIA | -22,93 | 55,88 | 89,72 | 27,95 | 48,33 | 10,04 | -94,47 | 12 |
| TARRAGONA | -22,99 | 38,70 | 42,98 | 26,53 | 15,11 | -18,46 | -93,98 | -0 |
| TEROL | -16,64 | 45,54 | 113,05 | 78,81 | 20,45 | 1,25 | -95,17 | 10 |
| TOLEDO | -12,24 | 45,62 | 38,47 | 50,31 | 36,06 | -22,83 | -94,29 | 8 |
| VALENCIA | -25,69 | 31,04 | 69,90 | 36,94 | 23,24 | -25,92 | -93,82 | 6 |
| VALLADOLID | -32,83 | 39,69 | 57,15 | 49,15 | 22,58 | -17,11 | -93,96 | 10 |
| BISCAIA | -51,66 | 4,36 | 46,36 | 30,04 | 12,54 | -37,83 | -93,46 | -0 |
| ZAMORA | -12,46 | 39,36 | 48,32 | 61,40 | 33,53 | 2,10 | -93,22 | 6 |
| SARAGOSSA | -35,67 | 21,24 | 45,26 | 35,15 | 24,86 | -31,25 | -93,54 | 2 |
| ESPANYA | -27,18 | 26,51 | 57,87 | 35,87 | 12,90 | -22,60 | -91,51 | 5 |

Font: Taula II.3 de l'Annex

QUADRE II.1. ACTIVITAT LABORAL. INDEX DE SUBESTIMACIO DEL CENS DE POBLACIO EN RELACIO
A L'ENQUESTA DE POBLACIO ACTIVA (1r. TRIMESTRE). DONES. 1981. (en %).

| PROVINCIES | 16-19 | 20-29 | 30-39 | 40-49 | 50-59 | 60-64 | 65-+ | TOTAL |
|-------------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| ALABA | 1,86 | 78,07 | -25,40 | -59,22 | -53,82 | -67,06 | -94,71 | -21,91 |
| ALBACETE | 197,44 | 169,74 | -20,94 | -44,74 | -42,16 | -64,85 | -94,56 | 2,20 |
| ALACANT | 60,90 | 84,74 | -30,78 | -52,43 | -58,10 | -74,27 | -96,57 | -26,62 |
| ALMERIA | 6,90 | 52,27 | -14,63 | -33,13 | -19,95 | -55,45 | -94,97 | -23,56 |
| AVILA | 58,89 | 273,33 | 47,11 | -36,65 | -55,89 | -66,80 | -92,65 | -3,61 |
| BADAJOS | 91,58 | 108,86 | -20,51 | -53,03 | -58,49 | -72,07 | -92,42 | -23,22 |
| BALEARS | 64,65 | 124,08 | 3,17 | -12,99 | -17,16 | -52,22 | -95,04 | -6,01 |
| BARCELONA | 62,39 | 106,31 | -2,21 | -27,69 | -41,52 | -58,76 | -94,36 | -9,94 |
| BURGOS | -5,65 | 134,21 | 1,44 | -43,70 | -42,92 | -60,24 | -94,15 | -16,81 |
| CACERES | 101,81 | 134,56 | 7,92 | -36,98 | -49,75 | -65,27 | -92,64 | -11,11 |
| CADIS | 57,86 | 98,24 | -9,00 | -40,02 | -43,77 | -59,75 | -90,86 | -7,73 |
| CASTELLO | 63,12 | 103,41 | -22,77 | -44,30 | -48,59 | -62,06 | -97,00 | -28,29 |
| CIUDAD REAL | 66,41 | 69,30 | -20,70 | -51,25 | -65,96 | -76,57 | -94,10 | -29,08 |
| CORDOVA | 91,50 | 134,83 | 11,78 | -16,10 | -25,14 | -41,26 | -92,82 | 7,98 |
| LA CORUNYA | 47,97 | 96,39 | 50,19 | 22,26 | 41,55 | 29,83 | -80,02 | 23,44 |
| CONCA | 151,47 | 182,80 | 36,36 | -35,82 | -51,75 | -63,79 | -91,79 | -5,64 |
| GIRONA | 63,09 | 67,45 | -1,96 | -19,80 | -32,51 | -53,31 | -95,67 | -18,34 |
| GRANADA | 86,03 | 154,38 | 18,18 | -26,17 | -10,76 | -38,93 | -86,86 | 8,63 |
| GUADALAJARA | 75,78 | 147,28 | 15,26 | -43,84 | -58,12 | -63,05 | -91,26 | -8,07 |
| GUIPUSCOA | 24,95 | 132,10 | -6,27 | -44,11 | -45,64 | -58,11 | -93,13 | -8,58 |
| HUELVA | 134,67 | 98,69 | -19,27 | -29,74 | -42,28 | -55,74 | -92,77 | -10,91 |
| OSCA | 100,04 | 151,22 | -18,13 | -42,61 | -56,52 | -59,51 | -94,54 | -17,72 |
| JAEN | 30,05 | 59,05 | -25,92 | -54,91 | -61,69 | -71,40 | -95,78 | -34,31 |
| LLEO | -48,21 | 21,73 | -22,80 | -22,64 | -40,05 | -51,48 | -95,30 | -38,52 |
| LLEIDA | 20,55 | 132,67 | -20,41 | -23,67 | -36,41 | -64,70 | -94,43 | -20,94 |
| LA RIOJA | 52,60 | 157,34 | 14,84 | -24,34 | -37,81 | -66,33 | -94,63 | -5,74 |
| LUGO | -47,45 | -8,87 | -19,70 | -19,60 | -4,51 | -34,49 | -91,91 | -38,21 |
| MADRID | 44,80 | 126,88 | 33,00 | -28,90 | -43,16 | -57,69 | -91,66 | -1,26 |
| MALAGA | 59,09 | 173,87 | -2,88 | -34,32 | -47,33 | -64,30 | -92,33 | -2,98 |
| MURCIA | 67,79 | 70,99 | -31,01 | -39,55 | -42,20 | -71,92 | -95,53 | -21,25 |
| NAVARRA | 47,23 | 135,32 | 3,39 | -37,54 | -42,37 | -65,37 | -92,10 | -4,23 |
| ORENSE | -51,23 | -5,22 | -1,15 | -41,19 | -48,06 | -57,20 | -94,12 | -52,06 |
| ASTURIAS | -23,08 | 30,33 | -23,88 | -41,41 | -42,76 | -51,10 | -93,51 | -36,96 |
| PALENCIA | 95,97 | 355,83 | 70,91 | 26,25 | -22,06 | -46,85 | -88,18 | 44,70 |
| LAS PALMAS | -26,25 | 39,35 | -19,79 | -47,27 | -59,13 | -76,16 | -94,63 | -33,12 |
| PONTEVEDRA | -25,71 | 6,72 | -22,58 | -25,95 | -37,64 | -52,53 | -88,16 | -36,45 |
| SALAMANCA | 15,32 | 108,29 | 24,97 | -45,68 | -35,23 | -67,56 | -91,98 | -16,71 |
| TENERIFE | -10,78 | 32,49 | -15,59 | -48,12 | -54,29 | -65,89 | -93,89 | -33,99 |
| CANTABRIA | -8,77 | 61,95 | -11,26 | -45,18 | -29,96 | -53,14 | -93,99 | -27,19 |
| SEGOVIA | 1,40 | 50,72 | -5,68 | -56,45 | -58,16 | -67,10 | -94,39 | -37,89 |
| SEVILLA | 109,67 | 149,28 | 14,58 | -18,34 | -31,31 | -53,68 | -90,18 | 10,99 |
| SORIA | 101,57 | 246,59 | 37,67 | -7,08 | 2,10 | -25,89 | -91,11 | 22,38 |
| TARRAGONA | 100,84 | 98,01 | -17,84 | -35,00 | -37,57 | -54,69 | -95,52 | -16,81 |
| TEROL | 134,78 | 164,85 | 40,74 | -22,93 | -46,56 | -48,86 | -94,78 | -3,62 |
| TOLEDO | 168,07 | 131,08 | -22,74 | -45,85 | -54,82 | -66,29 | -94,75 | -11,34 |
| VALENCIA | 109,97 | 123,72 | -10,50 | -37,17 | -43,94 | -70,05 | -95,46 | -11,82 |
| VALLADOLID | 45,05 | 119,14 | -18,24 | -32,90 | -37,67 | -57,65 | -94,37 | -9,67 |
| BISCAIA | 10,04 | 100,48 | -23,04 | -50,93 | -58,26 | -64,20 | -93,22 | -18,99 |
| ZAMORA | 43,06 | 132,64 | 6,88 | -4,58 | -2,20 | -39,61 | -93,95 | -13,27 |
| SARAGOSSA | 81,59 | 115,69 | -15,27 | -36,01 | -50,69 | -63,93 | -94,04 | -14,66 |
| ESPANYA | 42,99 | 96,82 | -3,44 | -32,88 | -40,34 | -57,07 | -93,08 | -14,88 |

Font: Taula II.3 de l'Annex

1a) Com més grans són les dones, la distància entre el treball real que fan (estimació EPA) i el treball que se'ls hi reconeix com a tal (estimació Cens) tendeix a fer-se més gran. Aquest reconeixement pot estar relacionat amb el tipus d'activitat que realitzin, així com amb les relacions laborals o personals, en virtut de les quals fan la feina que fan. Vull dir que totes aquestes treballadores que el Cens no compta poden ser treballadores marginals.

2a) La subestimació sembla estar associada a regions on el sector agrari té encara un pes important i a regions poc desenvolupades. Dic això perquè Lugo, Orense, Pontevedra, Lleó, Asturies, Cantabria, Las Palmas i Sta Cruz de Tenerife són les úniques províncies que tenen índexs negatius en el primer grup d'edat, i d'entre elles, Lugo i Orense, també presenten un índex negatiu en el grup següent, de 20 a 29 anys.

3a) La mostra que utilitza l'EPA està molt envellida, privilegia l'activitat de les dones més grans en perjudici de les més joves. Una manera d'intentar controlar l'efecte de l'estructura de la població de l'EPA és repetir l'operació per a la població masculina.

Els resultats es presenten a la taula 2. L'índex global és de signe contrari al de les dones i d'una magnitud molt inferior: segons el Cens hi ha un 5% més d'homes actius que segons l'EPA. En les edats centrals l'índex sempre és positiu i en els extrems sempre negatiu. La novetat més interessant la proporciona l'índex del grup més jove, segons el qual el Cens compta un 27% menys d'actius que l'EPA. Aquesta constatació reforça la hipòtesi primera sobre la marginalitat de l'activitat, present entre els nois joves, els homes adults grans en edat de jubilació i en totes les dones adultes dels 30 anys en endavant.

5. PERSPECTIVES FUTURES D'INFORMACIÓ

5.1 Per l'enriquiment de la informació desagregada territorialment

A Espanya, fins el 1964, les estadístiques sobre la població "econòmicament activa" depenien únicament dels censos de població. L'any 1964 és el primer any que es fa l'Enquesta de Població Activa, però no és fins a 1976 que es publiquen resultats territorials. La transició democràtica i la nova organització de l'estat en Comunitats Autònomes, amb la creació dels Instituts d'Estadística autonòmics, suposa un pas endavant en la producció d'estadístiques sobre la població activa, per dues raons: es pot disposar d'informació molt més detallada a nivell municipal, comarcal i d'altres petites àrees, que la informació més habitual provinent dels Padrons o del moviment natural de la població, i suposa una renovació conceptual ja que incorporen les iniciatives endegades pels nous Instituts d'Estadística. Estic pensant en concret en l'Enquesta de la Població en Relació a l'Activitat (PRA), que des del segon trimestre de 1986, s'està realitzant al País Basc, i de la qual també s'han fet proves pilot a Catalunya i a la Comunitat Valenciana. Encara que no utilitzaré en aquesta recerca les dades publicades per la PRA perquè proposo abastar tot el territori de l'Estat espanyol, sí que vull destacar que des del punt de vista de la definició de l'activitat i de la captació de l'activitat femenina, l'enquesta PRA és certament innovadora.

La primera innovació de la PRA que s'ha de destacar és que es pregunta a cada membre de la llar quina és la seva dedicació, en hores, a les tasques domèstiques que apareixen relacionades en el qüestionari. Crec que la mera inclusió d'aquestes preguntes per si sola ja té efectes positius en el sentit de reconèixer i situar la utilitat social d'aquestes activitats, al mateix nivell que el treball extradomèstic. La segona innovació és que la població no és classificada en

població activa i població inactiva, sinó que fa referència a tres categories : 1) població amb activitat laboral, 2) població amb activitat no laboral i 3) població sense activitat. En el primer grup s'inclouen totes les persones ocupades, les quals en funció del temps dedicat a la feina es divideixen entre: sobreocupada (més de 45 hores a la setmana), ocupada estricta (entre 15 i 44 hores setmanal), subocupada (menys de 15 hores), ocupada marginal (mínima participació, ajuda familiar o ocupació estacional) i quasi parada (ocupats marginals que busquen feina). En el segon grup, s'inclouen la població aturada amb activitat no laboral (estudiants i feines de la llar), els que tenen una activitat no laboral però que busquen feina i els que fan el servei militar. I per últim, entre la població sense activitat s'hi compten els aturats estrictes (busquen feina i estan disponibles per a treballar), els jubilats estrictes i els incapacitats. Així doncs, la publicació que l'Institut d'Estadística del País Basc fa de la PRA, a més de la seva pròpia classificació, té en compte els criteris marcats per la OIT en aquesta matèria, que també són els utilitzats en l'EPA.

La cooperació dels Instituts d'Estadística de les Comunitats Autònomes amb l'INE és una altra via que compleix un paper dinamitzador. L'acord que s'ha establert en relació a les preguntes incloses en el qüestionari del Cens de 1991, sobre l'activitat, n'és un bon exemple. L'INE només es compromet a publicar la informació de la resposta tancada de la pregunta referida a l'ocupació, professió o ofici, mentre que algunes comunitats han decidit tirar endavant la tasca de codificar, gravar, tabular i publicar la informació de la resposta oberta, tal com he explicat més amunt en l'apartat 1.1.

5.2 Per a l'anàlisi longitudinal de l'activitat femenina

El debat que va generar l'INE, durant la fase preparatòria dels Cens de població de 1991, ha donat com a resultat una iniciativa interessant: la Encuesta Sociodemogràfica. Aquesta enquesta, en certa manera inspirada en l'enquesta de la triple biografia de l'Institut National d'Etudes Demographiques (INED) de França, té també per propòsit l'estudi de l'activitat, la migració i la família des d'una perspectiva longitudinal retrospectiva. Pel que fa a l'activitat, el concepte bàsic és la situació d'activitat, la qual contempla, entre altres, les següents modalitats: treballar, estudiar, tenir cura dels nens, tasques domèstiques i tornar a treballar. A les persones entrevistades, s'els preguntarà quantes situacions d'activitat, diferents han viscut al llarg de la seva vida, la referència temporal precisa d'inici i fi de cada situació d'activitat i les circumstàncies associades a cada canvi de situació. Aquesta enquesta, que segons s'ha planificat, serà representativa per cada Comunitat Autònoma, s'adreçarà a una persona de cada una de les 160.000 llars que caiguin en la mostra. Per a cada una d'aquestes persones, es registrarà la composició, la grandària i les característiques de la seva família en el moment de l'enquesta. Si el projecte inicial no és retallat, s'indagarà també sobre la història laboral dels pares de l'entrevistat, informació que possibilitarà l'estudi de la mobilitat social intergeneracional.

Sembla, doncs, que si aquesta iniciativa supera tots els requisits de la fase experimental en curs, d'aquí a pocs mesos es disposarà de la informació biogràfica adequada per a l'estudi de fenòmens demogràfics associats i de l'heterogeneïtat de la població a la qual he fet referència en el capítol primer.

CAPITOL III

ASPECTES METODOLOGICS I TECNICS D'AQUESTA RECERCA

L'objectiu d'aquesta recerca és l'anàlisi demogràfica i territorial del canvi que s'ha produït des de 1970 en l'activitat laboral femenina a l'Estat Espanyol. Anàlisi demogràfica perquè la perspectiva adoptada és la del cicle de vida i familiar, segons la qual la nupcialitat i la fecunditat condicionen l'activitat econòmica femenina en general i l'activitat laboral en particular. I anàlisi territorial, perquè el que interessa demostrar és que l'evolució del comportament laboral del conjunt de la població femenina d'Espanya, si bé respon a l'evolució del comportament de la població femenina de determinades regions, de cap manera pot localitzar-se en la totalitat del territori de l'estat. Es tracta, doncs de dissenyar una geografia de l'activitat femenina que reflecteixi les característiques pròpies de l'activitat laboral de cada regió.

Es tracta també de detectar, si el mapa de l'activitat femenina ha estat modificat en els darrers vint anys i en què consisteix aital modificació. Per a tal fi s'analitzarà: a) les característiques territorials diferencials de la població activa laboral en els diferents moments estudiats; b) les variables econòmiques, sòcio-demogràfiques i culturals associades a la diversitat territorial constatada en cada moment, per establir el sentit de tal associació i mesurar el grau o la intensitat de la inter-relació entre activitat laboral i variables contextuais, i c) les hipòtesis que es puguin formular en relació als factors associats al canvi o a la permanència de la geografia de l'activitat a Espanya entre 1970 i 1986.

A continuació, exposaré diferents aspectes metodològics relacionats amb la mesura del nivell de l'activitat femenina

dels moments i de les generacions. Després, presentaré la tècnica estadística utilitzada per resumir un volum gran d'informació territorial, per tal de facilitar la interpretació de la diversitat geogràfica del fenomen en estudi. Però abans, voldria fer algunes consideracions de caràcter general.

En primer lloc, atès que em proposo analitzar la relació entre cicle laboral i cicle familiar, em centraré fonamentalment en l'estudi de l'activitat de les dones casades, però sense deixar de banda el comportament de les dones solteres, ja que el seu comportament és un element clau per a la prospectiva. Es a dir, allò que fan les dones un cop casades i amb fills depèn en gran mesura d'allò que han fet quan eren solteres.

En segon lloc, al llarg de l'exposició d'aquesta recerca, quan parli d'activitat laboral femenina, m'estaré referint a l'activitat que les estadístiques oficials consideren com a activitat econòmica productiva, la qual permet als seus protagonistes formar part de la categoria de "població activa". Personalment, crec que és inadmissible parlar de les mestresses de casa com a part de la població inactiva, i per això he preferit optar per l'expressió d'activitat laboral. Cal ser conscient, però, que entre les actives laborals, no es compten només les persones que estan subjectes a les relacions laborals definides en el mercat de treball, sinó que tal com s'ha vist en el capítol anterior, també es compten les persones que treballen en qualitat d'ajuda familiar, ja sigui en activitats que es podrien considerar reproductives, com és el cas de l'agricultura de subsistència com si pertanyen a l'esfera productiva, com és el comerç; per a les quals les relacions laborals es confonen amb les relacions personals o familiars.

Per últim, la font d'informació que utilitzaré, els Censos i els Padrons, proporciona una mesura subestimada de

la quantitat de treball productiu que les dones fan, cosa que és molt important, si el que interessa és estudiar el grau de participació de les dones en l'activitat productiva; com també ho és, des d'aquesta perspectiva, l'estudi de l'ocupació i l'atur. Ara bé, el que em proposo és estudiar el lloc que ocupa el treball extra-domèstic en diferents etapes de la vida de les dones, més que el lloc que ocupen les dones dins del treball productiu, encara que també, perquè ambdós aspectes no es poden deslligar, ja que són part d'una mateixa realitat; però en tot cas l'objectiu principal de la meua recerca no és mesura en termes econòmics l'aportació del treball femení.

Cal tenir present, que l'oferta de mà d'obra femenina és molt més elàstica que l'oferta de mà d'obra masculina, i per tant depèn més de la conjuntura econòmica. En aquest sentit, s'ha observat que, quan la conjuntura és favorable a l'ocupació les dones encara que no estiguin treballant, aquestes tendeixen a declarar-se com a actives, és a dir, en recerca d'una feina; en canvi, quan la conjuntura és poc propícia, aleshores amb major facilitat manifesten que estan dedicades principalment a les feines de la llar.

Per altra banda, atès el caràcter suplementari del treball femení, des del punt de vista de la família, és probable que, en aquelles situacions en les quals la divisió entre tasques productives i tasques reproductives no sigui nítida, o encara que la divisió sigui clara quan ambdues activitats es realitzin en el mateix àmbit familiar, la dona es declari econòmicament inactiva. Efectivament, la mesura dels cens és més subjectiva i respon a la imatge que la dona té d'ella mateixa, i en canvi la EPA seria més objectiva i donaria una estimació més acurada de la quantitat de treball productiu que la dona fa.

1 ASPECTES METODOLOGICS : ANALISI DEMOGRAFICA DE L'ACTIVITAT FEMENINA A ESPANYA

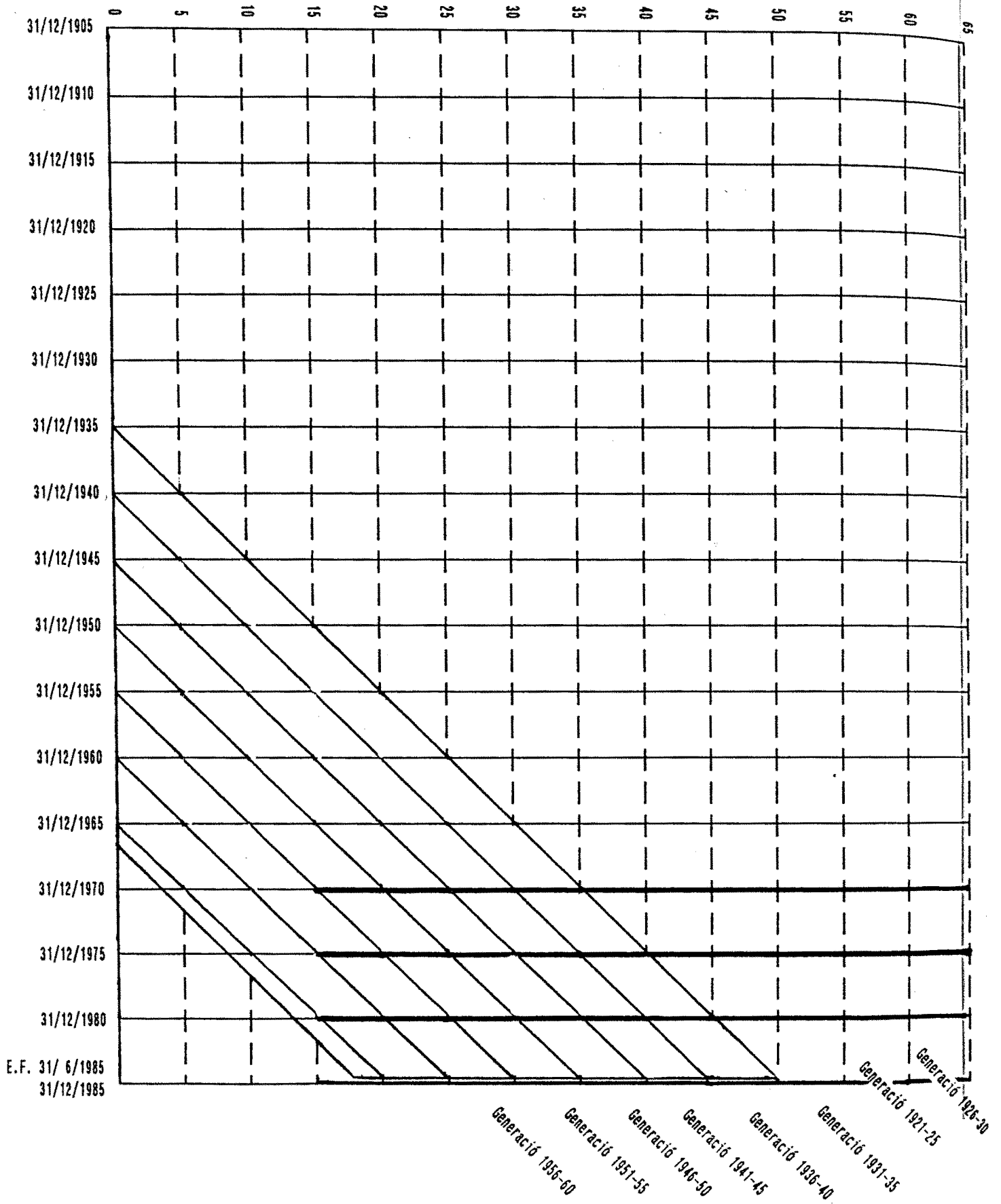
1.1 Anàlisi transversal

El període de referència d'aquesta recerca és 1970-1986. Les observacions transversals corresponen als anys 1970, 1975, 1981 i 1986, coincidint amb les operacions censals i padronals. Per a cada moment, a partir de l'estructura de la població femenina en relació a l'activitat per edat, s'obtenen les proporcions d'actives laborals per a cada grup quinquennal, a excepció del grup més jove. Però per a major facilitat de càlcul, en l'apartat 2.1, pel pas de les taxes del moment a taxes de generació, consideraré també que la taxa del primer grup de 16 a 19 anys és equivalent al grup 15-19. Així mateix, malgrat que el cens de 1981 té com a data de referència el 31 de març, i el Padró de 1986 l'1 d'abril, consideraré que l'observació s'ha fet a 31 de desembre dels anys 1980 i 1985. En el diagrama de Lexis corresponent (veure Gràfic III.1), les taxes d'activitat dels moments, per grups quinquennals d'edat entre els 15 i els 65 anys, es localitzen sobre la línia perpendicular respecte a l'eix horitzontal, que correspon al darrer dia de l'any 1970, 1975, 1980 i 1985.

1.2 Anàlisi longitudinal

1.2.1 Reconstrucció longitudinal de les taxes d'activitat

A partir de les dades censals, fent el supòsit que les migracions exteriors i la mortalitat són nul·les, podem seguir les generacions femenines al llarg del període estudiat, i veure què passa en les edats centrals de la maternitat, on la compaginació de l'activitat maternal i l'activitat laboral és especialment difícil, ja que la presència d'infants a la llar suposa una demanda important de



GRÀFIC III.1.1 DIAGRAMA DE LEXIS

treball maternal. Cal tenir present, però, que el comportament laboral de les dones és difícil d'aprehendre a partir de dades agregades, per l'alta freqüència dels canvis de l'activitat a la inactivitat i viceversa, la qual cosa implica que, tot i seguint la història d'una mateixa generació, ens podem trobar que no totes les dones que són actives en el moment $t+1$ comprenen totes les dones de la mateixa generació que eren actives en un moment anterior t . Les interrupcions repetides, les contínues entrades i sortides, tal com he discutit en el capítol I, són el que impedeix tractar l'activitat femenina com a fet no renovable. De tota manera, la reconstrucció de les taxes d'activitat de les generacions a partir de les taxes d'activitat per edat dels quatre moments estudiats, ens permet intuir o deduir els canvis generacionals que s'estan produint en el comportament laboral de les dones, durant els anys centrals de la maternitat.

El pas de les taxes d'activitat del moment a las taxes d'activitat de les generacions, i la pròpia identificació de les generacions en observació és una operació molt senzilla quan es construeix el diagrama de Lexis corresponent (veure gràfic III.1). Es tracta de seguir les línies de vida marcades en el diagrama, en el sentit invers, per a rejuvenir les generacions en observació en cada moment i localitzar l'any de naixement de les dones a les quals corresponen cada una de les taxes d'activitat dels moments. Per exemple, la taxa d'activitat laboral femenina del grup de dones que tenien entre 15 i 19 anys, el dia 31 de desembre de 1970, correspon a la generació que va néixer entre l'1 de gener de 1951 i el 31 de desembre de 1955; per a aquesta mateixa generació, també és possible conèixer la seva taxa d'activitat cinc, deu i quinze anys més tard, quan es trobaven entre els 20-24 anys, entre els 25-29 anys i entre els 30-34 anys, en el moment del Padró de 1975, del Cens de 1981 i del Padró de 1986, respectivament.

QUADRE III.1. XIFRES ABSOLUTES DE LES DONES ENTREVISTADES, DELS DIFERENTS COL·LECTIUS, PER COMUNITATS AUTONOMES.

| COMUNITATS AUTONOMES | Dones algun cop casades o unides | | Dones solteres sense cap unió | | Totes les dones |
|-------------------------------|----------------------------------|-------------|-------------------------------|-------------|-----------------|
| | amb filla | sense filla | amb filla | sense filla | |
| Andalucia | 589 | 56 | 6 | 340 | 991 |
| Aragó | 233 | 19 | 1 | 135 | 388 |
| Astúries | 239 | 23 | 1 | 120 | 383 |
| Balears | 205 | 21 | 5 | 87 | 318 |
| Canaries | 247 | 28 | 1 | 114 | 390 |
| Cantàbria | 182 | 17 | 4 | 99 | 302 |
| Castella Lleó | 321 | 39 | 1 | 191 | 552 |
| Castella la Manxa | 269 | 28 | 4 | 142 | 443 |
| Catalunya | 584 | 81 | 1 | 257 | 923 |
| Comunitat Valenciana | 428 | 44 | 1 | 205 | 678 |
| Extremadura | 216 | 21 | 0 | 125 | 362 |
| Galícia | 382 | 32 | 7 | 140 | 561 |
| Madrid | 438 | 53 | 3 | 251 | 745 |
| Murcia | 225 | 16 | 1 | 116 | 358 |
| Navarra | 180 | 29 | 0 | 99 | 308 |
| Pais Basc | 317 | 27 | 4 | 158 | 506 |
| La Rioja | 179 | 20 | 0 | 69 | 268 |
| Espanya sense Ceuta i Melilla | 5234 | 554 | 40 | 2648 | 8476 |

Font: Elaboració pròpia a partir de dades INE, Enquesta de Fecunditat, 1985.

Amb aquest procediment, es pot reconstruir l'evolució de l'activitat, per a una etapa determinada del cicle vital del les generacions femenines, nascudes entre l'1 de gener de 1906 i el 31 de desembre de 1970, en el benentès que per a cada generació aquesta etapa del cicle de vida és diferent.

Atès que, el període en observació és excessivament curt, per a les dues generacions més joves i per a les dues més grans, en els capítols corresponents (Capítol V per a Espanya i Capítol VII per a l'anàlisi territorial) em centraré en l'estudi de les generacions nascudes entre 1916 i 1960.

1.2.2 Anàlisi biogràfica: diagrama de fluxes i disseny d'itineraris.

La informació per a l'anàlisi biogràfica de l'activitat laboral femenina prové de la l'Enquesta de fecunditat de 1985. Concretament de la secció dedicada a la història laboral (Secció 6), i de les seccions corresponents a la història de la fecunditat (secció 4) i a la història de les unions (secció 2). Tal com està estructurada la secció 6 de l'enquesta, reproduïda a l'Annex, és possible analitzar de manera separada els següents col·lectius de dones:

1er.- Col·lectiu de dones alguna vegada casades o unides establiment i que han tingut algun fill, que representa el 61,75% de la mostra. Aquest col·lectiu està format per 5.234 dones, d'un total de 8.476 dones en edat reproductiva, de 18 a 49 anys, que foren entrevistades en l'Enquesta de Fecunditat de 1985. Amb la informació recollida en l'Enquesta, en aquest cas, és possible relacionar l'activitat laboral, amb la nupcialitat i la fecunditat.

2on.- Col·lectiu de dones alguna vegada casades o unides que no han tingut cap fill, compost de 554 dones, que

representen el 6,54 % del total de dones entrevistades. En aquest cas, la variable fecunditat, òbviament no pot ser inclosa en l'anàlisi.

3er.- Col·lectiu de dones solteres sense cap unió que han tingut com a mínim un fill, el qual tan sols agrupa 40 dones que són el 0,47 per cent de la mostra. Lògicament, les variables implicades aquí, són l'activitat laboral i la fecunditat.

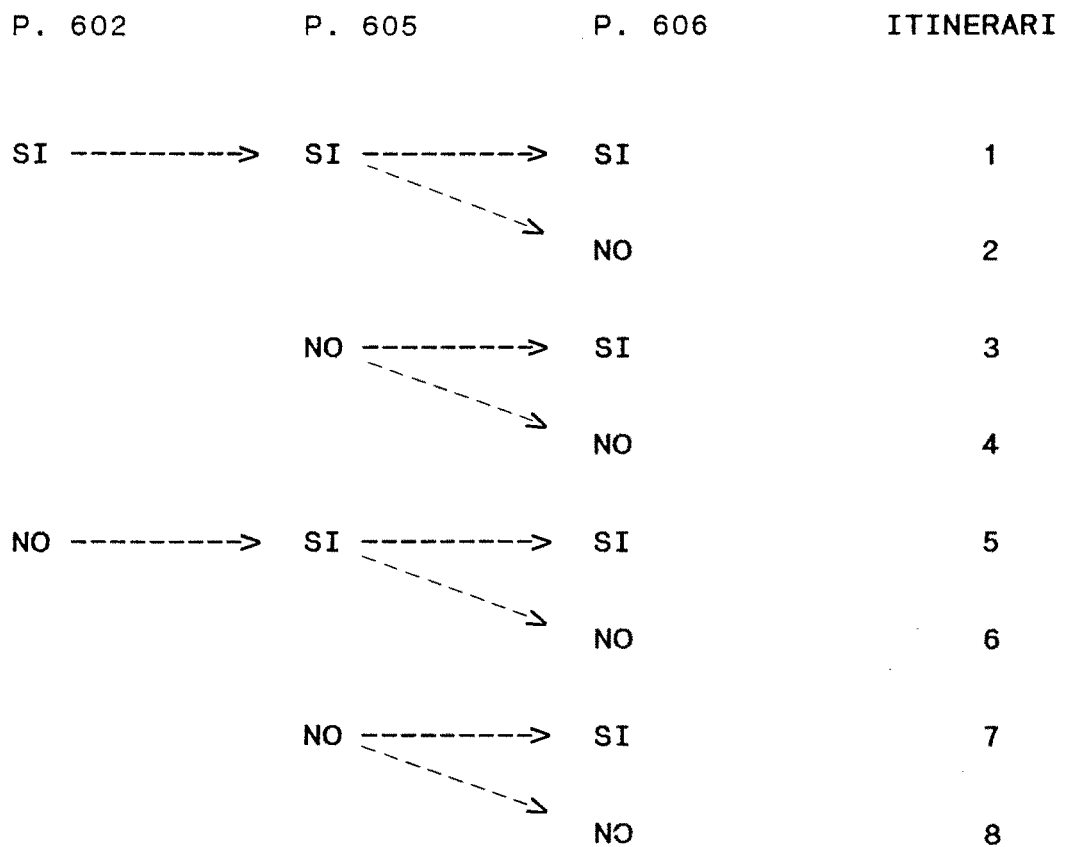
4rt.- Per últim, en la mostra hi ha 2.648 dones solteres, sense unió i sense fills, que queden fora del nostre objecte d'estudi, ja que no han viscut ni l'experiència de ser mares ni la de ser cònjuges.

Evidentment, els altres tres col·lectius de dones, també segueixen cicles vitals i familiars diferents, i només per aquest motiu es poden esperar actituds i realitats diverses en relació a la participació en l'activitat econòmica. Em centraré en l'anàlisi del primer col·lectiu, perquè és l'únic que permet l'anàlisi conjunta de l'activitat laboral, la nupcialitat i la fecunditat.

Pel col·lectiu de dones alguna vegada casades o unides i que han tingut com a mínim un fill, a partir de les preguntes corresponents de la secció 6, he dissenyat les combinacions possibles de la presència o absència d'activitat laboral en les diferents etapes del cicle familiar. La pregunta 601 : "¿Ha trabajado Vd. con o sin remuneración, al menos 1/3 de la jornada normal, alguna vez en su vida?" i la 603: ("¿Trabajó después de su primer matrimonio o unión?", han fet la funció de preguntes-filtre. I pel disseny dels itineraris m'he basat concretament en les respostes a: 1.- "¿Trabajó antes de su primer matrimonio o unión?" (pregunta 602), 2.- "¿Trabajó entre el matrimonio o unión y el nacimiento de su primer hijo?" (pregunta 605) i 3.- "¿Trabajó después del nacimiento del primer hijo?" (pregunta 606).

GRAFIC III.2

PREGUNTES UTILITZADES PER ELABORAR ELS ITINERARIS QUE RELACIONEN
LA HISTORIA LABORAL I EL CICLE FAMILIAR DE LES
DONES CASADES O UNIDES AMB FILLS. ESPANYA. 1985.



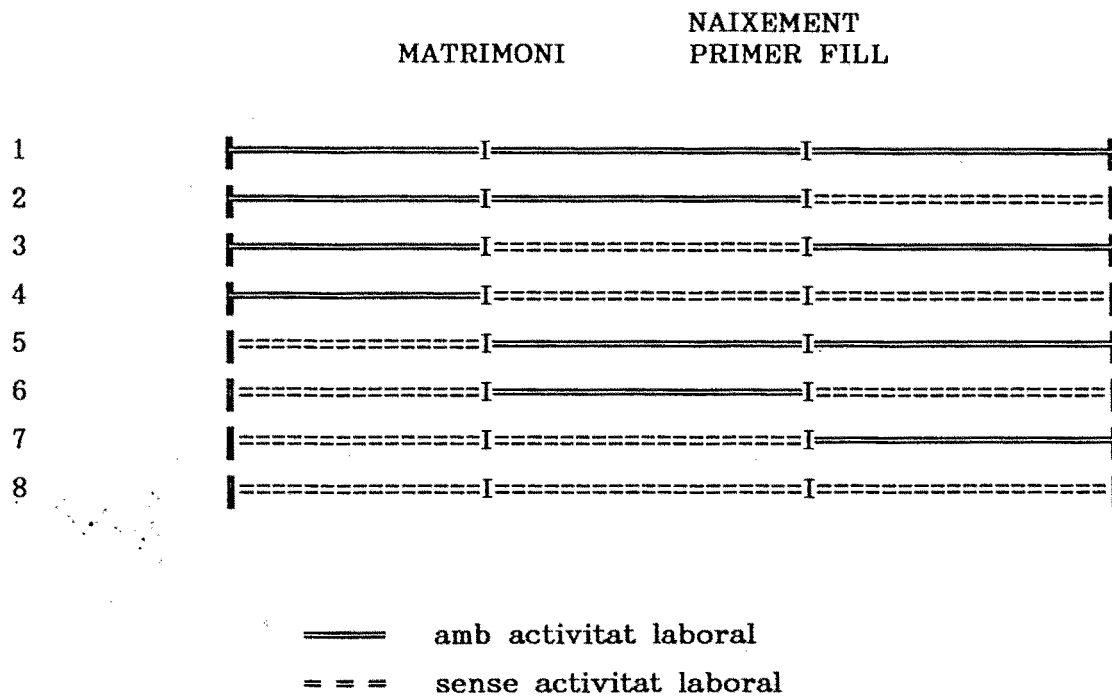
Font: Elaboració pròpia a partir de la Secció 6 de l'Enquesta de Fecunditat (veure Annex).

GRAFIC III.3

ITINERARIS LABORAL-FAMILIARS

DONES CASADES O UNIDES AMB FILLS. ESPANYA. 1985

ITINERARIS
POSSIBLES



Font: Gràfic III.2

El gràfic III.2 il·lustra com en funció de la situació laboral de la dona, en les diferents etapes de la primera fase de la formació de la família (abans del matrimoni, entre el matrimoni i el naixement del primer fill i després del naixement del primer fill), es poden dissenyar vuit itineraris diferents. Aquests itineraris laborals o trajectòries laborals familiars, formen un ventall de possibilitats que es mouen entre les dones que han treballat en les tres etapes (itinerari 1) i les que no han treballat en cap moment d'aquesta etapa del cicle familiar (itinerari 8). La major part d'aquests itineraris indiquen certa continuïtat de l'activitat entre una etapa i la següent, és a dir, les dones, una vegada deixen de treballar, ja no tornen a fer-ho almenys durant aquesta fase del cicle familiar (vegeu Gràfic III.4). En les històries laborals sense continuïtat, en canvi, la sortida del mercat de treball es correspon amb una entrada posterior; aquest seria el cas d'una dona que ha treballat de soltera, deixa la feina quan es casa i torna a treballar de nou en algun moment després que ha nascut el seu primer fill (veure itinerari 3 en el gràfic III.3).

Cal tenir present que la informació que proporciona l'Enquesta de Fecunditat, per la pròpia formulació de les preguntes és força imprecisa. Aquesta imprecisió es concreta en que no sabem quant temps ha passat entre el naixement del primer fill i la entrada o reintegració de la mare al mercat de treball: mesos? anys? no ha tornat a treballar fins que el fill més petit ha complert certa edat? ha entrat i sortit de l'activitat múltiples vegades?, cada vegada que ha tingut un fill i fins que han complert l'edat de 6 anys, per exemple?, o pel contrari no ha deixat de treballar en cap moment?. Tampoc sabem quants anys ha treballat entre el casament i el naixement del primer fill. L'única pregunta referida a la duració del fenomen en estudi és la 604 que diu així: "Cuántos años ha trabajado después de su primer matrimonio o unión?". Pel plantejament de les altres preguntes la

informació que suministren no és gaire útil pels meus objectius, ja que no tinc criteris per adjudicar els anys treballats a una etapa o a una altra etapa del cicle familiar. L'única pista que tenim a la mà és la duració del període protogenèsic (entre el matrimoni i el naixement del primer fill), però és insuficient. En altres estudis realitzats a partir de dades de l'Enquesta Mundial de Fecunditat, s'ha utilitzat com a indicador la proporció de temps treballat des del matrimoni o unió (Jones, 1982). Penso que és un bon indicador per a comparar l'experiència de dones que pertanyen a una mateixa generació, però no per a comparar a generacions molt distants en el temps.

En el diagrama de Lexis anterior (Gràfic III.1) apareixen ombrejades les generacions que varen ser entrevistades en l'Enquesta de Fecunditat, amb data de referència 31 de juny de 1985, quan tenien entre 18 i 49 anys. Per tant, es tracta de generacions nascudes entre l'1 de juliol de 1935 i el 31 de juny de 1967. Cal tenir present doncs, una vegada més que el fragment de vida que es pot reconstruir per a cada generació a partir de l'enquesta és molt diferent per a cada una d'elles. Es diferent en dos sentits, per l'etapa que es pot estudiar, i per a la longitud del fragment en cada cas. Les generacions més grans en el moment de l'enquesta ja havien arribat al final del període reproductiu, en canvi, les més joves tot just hi estaven entrant. En l'anàlisi dels resultats em referiré, principalment, al comportament de la generació nascuda en la immediata post-guerra (generació 1940-44) i al comportament de la generació que va néixer just abans d'iniciar-se la recuperació i explosió de la natalitat dels anys seixanta, concretament entre 1955 i 1959. El temps que separa el naixement d'ambdues generacions, 15 anys, és suficient per avaluar les mutacions produïdes en la situació social i familiar de la dona a Espanya, iniciades a finals dels seixanta, i potenciades pels moviments feministes dels setanta, moment en el qual les dones de la generació més jove

(1955-59) estaven en edat de començar a treballar i aviat de casar-se i de formar una família.

2 ASPECTES METODOLOGICS I TECNICS: ANALISI DE LA DIVERSITAT TERRITORIAL DE L'ACTIVITAT FEMENINA

L'estudi de la diversitat territorial precisa de tècniques d'anàlisi específiques, tant des del punt de vista de la comparabilitat, la qual cosa requereix treballar amb indicadors estandaritzats, com des del punt de vista de la necessària agrupació de comportaments regionals afins que condueixen a la utilització de tècniques estadístiques adequades.

2.1 Les taxes d'activitat estandaritzades per edat i estat civil

En l'anàlisi comparativa territorial és molt important treballar amb indicadors estandaritzats. En l'estudi de l'activitat laboral, l'estandarització permet controlar els possibles efectes de les diferents estructures per edat o estat civil de la població, de les diferents unitats territorials objecte d'estudi, sobre les respectives taxes d'activitat.

Per eliminar aquests efectes d'estructura he realitzat un exercici d'estandarització directa, utilitzant com a població tipus l'estructura per edat i estat civil de la població femenina d'Espanya de 16 a 64 anys (sense comptar ni Ceuta ni Melilla), de cada any considerat, és a dir 1970, 1975, 1981 i 1986. He aplicat a la població tipus les taxes d'activitat femenines per grups quinquennals d'edat, i per estat civil de cada província. D'aquesta manera, les taxes d'activitat resultants són totalment comparables entre elles,

i les seves diferències territorials no poden ser atribuïdes a diferències en l'estructura per edat i estat civil de les poblacions respectives.

Els resultats de l'estandarització es presenten en la Taula II.1 de l'Annex. Les dues primeres columnes fan referència a les taxes d'activitat provincials, sense estandaritzar (columna 1) i estandaritzades (columna 2). Les dues columnes següents són les diferències entre les taxes anteriors i la taxa d'Espanya. El factor E, reproduït en la columna cinquena de la Taula II, i també en el Quadre III.1 adjunt, resumeix l'efecte estructura que tot seguit comentaré, i finalment la ratio que s'inclou és la que permet situar el nivell de l'activitat de cada província, en relació a la mitjana estatal, aspecte que serà tractat en el capítol VI.

A partir dels resultats obtinguts en l'exercici d'estandarització exposat, es pot afirmar que amb el temps l'efecte de l'estructura per edat i estat civil tendeix a disminuir. En efecte, l'any 1970, la distància màxima entre ambdues taxes (estandaritzada i sense estandaritzar) l'enregistra Navarra (factor $E = 2,77$), seguida de Girona (factor $E = -2,54$). Aquests valors volen dir que, a Navarra, l'efecte estructura sobreestima el nivell d'activitat femenina en 2,77 punts percentuals, mentre que a Girona, l'estructura pròpia fa subestimar la intensitat de l'activitat laboral de les dones de Girona. Dit d'una altra manera, amb la freqüència de l'activitat per edat i estat civil de Girona i l'estructura d'Espanya, la taxa d'activitat seria 2,54 punts més elevada.

Quinze anys més tard, el 1986, el valor més alt del factor E l'enregistrava Terol ($E = -1,95$), seguida de Madrid ($E = 1,85$). Això vol dir que l'estructura per edat i estat civil de la població femenina amb els anys es fa més homogènia. Val la pena destacar que l'efecte estructura,

QUADRE III.2. ESTANDARITZACIO DIRECTA DE L'ACTIVITAT FEMENINA
PER EDAT I ESTAT CIVIL. VALOR. FACTOR EFECTE ESTRUCTURA (E).

| PROVINCIES | 1970 | 1975 | 1981 | 1986 |
|-------------|-------|-------|-------|-------|
| ALAVA | 0,05 | -0,07 | 0,14 | 0,6 |
| ALBACETE | -0,66 | -0,3 | 0,11 | -0,29 |
| ALICANT | -2,07 | -1,77 | -1,31 | -1,15 |
| ALMERIA | -0,84 | -0,84 | -0,73 | -0,82 |
| AVILA | 1,66 | 0,94 | 0,66 | -0,06 |
| BADAJOS | 0,27 | 0,31 | 0,32 | -0,19 |
| BALEARS | -2,04 | -1,71 | -0,87 | 0,03 |
| BARCELONA | -1,75 | -1,41 | -1,1 | -0,62 |
| BURGOS | 1,29 | 1,25 | 1,43 | 0,44 |
| CACERES | 0,02 | 0,45 | 0,44 | -0,62 |
| CADIS | 0,4 | 0,31 | 0,38 | 0,54 |
| CASTELLO | -1,76 | -1,81 | -2,11 | -1,89 |
| CIUDAD REAL | -0,33 | -0,19 | 0,16 | -0,24 |
| CORDOVA | 0,22 | 0,45 | 0,73 | 0,15 |
| LA CORUNYA | 1,35 | 1,06 | 0,3 | -0,14 |
| CONCA | -0,5 | -0,44 | -0,31 | -0,8 |
| GIRONA | -2,54 | -2,26 | -2,37 | -1,3 |
| GRANADA | -0,3 | -0,12 | 0,31 | 0,12 |
| GUADALAJARA | 0,12 | -0,02 | 0,1 | -0,12 |
| GUIPUSCOA | 1,57 | 0,84 | 0,87 | 1,33 |
| HUELVA | -0,21 | -0,29 | -0,59 | -0,77 |
| OSCA | -0,64 | -0,72 | -0,94 | -1,16 |
| JAEN | -0,47 | -0,1 | -0,04 | -0,45 |
| LLEO | 0,67 | 0,98 | 0,62 | 0,1 |
| LLEIDA | -2,18 | -1,94 | -1,79 | -1,51 |
| LA RIOJA | 0,24 | -0,22 | -0,47 | -0,7 |
| LUGO | 0,58 | 1,33 | 0,84 | 0,97 |
| MADRID | 1,65 | 1,36 | 1,79 | 1,85 |
| MALAGA | 0,12 | 0,17 | 0,4 | 0,37 |
| MURCIA | -1,27 | -1,01 | -0,82 | -0,75 |
| NAVARRA | 2,77 | 2,26 | 1,97 | 1,6 |
| ORENSE | 0,5 | 0,81 | 0,35 | 0,1 |
| ASTURIAS | -0,23 | -0,06 | -0,31 | -0,59 |
| PALENCIA | 1,91 | 1,86 | 1,44 | 1,09 |
| LAS PALMAS | 0,04 | 0,29 | 1,2 | 1,76 |
| PONTEVEDRA | 1,14 | 0,59 | 0,01 | -0,25 |
| SALAMANCA | 1,48 | 1,67 | 1,25 | 0,67 |
| TENERIFE | 0,08 | 0,17 | 0,76 | 1,19 |
| CANTABRIA | 0,47 | 0,86 | 0,54 | 0,33 |
| SEGOVIA | -0,97 | -0,37 | -0,29 | -0,45 |
| SEVILLA | 0,9 | 0,52 | 0,48 | 0,51 |
| SORIA | 1,37 | 1,76 | 1,6 | 0,34 |
| TARRAGONA | -2,3 | -2,67 | -2,51 | -1,73 |
| TEROL | -1,17 | -0,4 | -0,99 | -1,95 |
| TOLEDO | -0,17 | -0,4 | -0,1 | -0,86 |
| VALENCIA | -1 | -1 | -0,86 | -0,6 |
| VALLADOLID | 0,88 | 0,86 | 0,91 | 0,83 |
| BISCAIA | -0,72 | -0,42 | -0,13 | 0,5 |
| ZAMORA | 0,78 | 0,96 | 0,16 | -0,57 |
| SARAGOSSA | 0,02 | -0,31 | -0,32 | -0,66 |

Font: Taula II Annex.

malgrat no ser massa important tampoc no pot considerar-se menyspreable. Ja que, si s'estandaritza només per edat, sense tenir en compte l'estat civil, els resultats són encara menys importants i a més marquen una tendència temporal inversa; és a dir, amb el temps l'efecte estructura es fa més gran (veure Solsona, Suárez i Treviño, 1991). L'explicació d'aquesta aparent contradicció és bastant senzilla: Entre 1970 i 1986 les estructures per edat de les províncies són cada vegada més diferents entre elles, ja que com a conseqüència dels moviments migratoris i dels canvis en el moviment natural, unes províncies es rejoyeneixen mentre que d'altres s'envelleixen, però en canvi, en el terreny del comportament matrimonial hi ha un procés homogeneïtzador.

Per altra banda, les diferències entre les taxes globals femenines provincials per edat i sense estandaritzar, en molt pocs casos, i el 1986, arriben a un punt percentual; i el rànking de les taxes d'activitat provincial quasi no es veu modificat. En canvi, en estandaritzar per edat i estat civil, les diferències entre ambdues taxes són més grans, i la ubicació d'algunes províncies en el rànking es veu alterat; fins i tot canvia la seva situació relativa respecte a la taxa mitjana d'Espanya. Aquest és el cas tant de Castelló com de la Rioja a 1986: ambdues tenen una estructura matrimonial poc favorable a l'activitat femenina, de manera que segons la taxa estandaritzada, el nivell de l'activitat laboral femenina és més alt que el d'Espanya i no inferior, com indicava la taxa global sense estandaritzar.

2.2 Estandarització per l'estat matrimonial de la pròpia província.

Aquest segon exercici d'estandarització té per objectiu descartar la hipòtesi que l'augment de l'activitat femenina a les diferents unitats territorials s'explica per un canvi en la pròpia estructura de la població femenina per estat

**QUADRE III.3. ACTIVITAT LABORAL FEMENINA. ESTANDARITZACIO
PER ESTAT CIVIL DE CADA PROVINCIA A 1970. 1975, 1981 I 1986
(Ratio: taxa estimada/taxa observada)**

| | 1975 | 1981 | 1986 |
|-------------|------|------|------|
| ALABA | 0,95 | 0,96 | 1,00 |
| ALBACETE | 0,98 | 1,02 | 1,06 |
| ALACANT | 0,98 | 1,00 | 1,03 |
| ALMERIA | 0,98 | 0,99 | 1,03 |
| AVILA | 0,91 | 0,92 | 0,97 |
| BADAJOS | 0,97 | 0,97 | 1,02 |
| BALEARS | 0,98 | 1,02 | 1,05 |
| BARCELONA | 0,97 | 0,98 | 0,99 |
| BURGOS | 0,96 | 1,01 | 1,05 |
| CACERES | 1,00 | 0,98 | 1,01 |
| CADIS | 0,94 | 0,94 | 1,01 |
| CASTELLO | 0,97 | 0,98 | 1,02 |
| CIUDAD REAL | 0,97 | 1,00 | 1,05 |
| CORDOVA | 0,98 | 1,00 | 1,02 |
| LA CORUNYA | 0,95 | 0,95 | 0,97 |
| CONCA | 0,97 | 0,99 | 1,05 |
| GIRONA | 0,97 | 0,98 | 1,02 |
| GRANADA | 0,97 | 1,01 | 1,04 |
| GUADALAJARA | 0,99 | 1,02 | 1,07 |
| GUIPUSCOA | 0,92 | 0,94 | 0,99 |
| HUELVA | 0,95 | 0,95 | 1,01 |
| OSCA | 0,97 | 1,00 | 1,04 |
| JAEN | 1,00 | 1,00 | 1,04 |
| LLEO | 0,99 | 0,98 | 1,00 |
| LLEIDA | 0,98 | 1,00 | 1,04 |
| LA RIOJA | 0,94 | 0,97 | 1,01 |
| LUGO | 1,00 | 0,99 | 1,00 |
| MADRID | 0,94 | 0,97 | 1,00 |
| MALAGA | 0,95 | 0,97 | 1,02 |
| MURCIA | 0,97 | 0,99 | 1,03 |
| NAVARRA | 0,93 | 0,95 | 1,00 |
| ORENSE | 0,99 | 0,98 | 0,98 |
| ASTURIES | 0,97 | 0,98 | 1,00 |
| PALENCIA | 0,97 | 0,97 | 1,03 |
| LAS PALMAS | 0,96 | 1,00 | 1,04 |
| PONTEVEDRA | 0,97 | 0,96 | 0,97 |
| SALAMANCA | 0,98 | 0,98 | 1,02 |
| TENERIFE | 0,94 | 0,97 | 1,02 |
| CANTABRIA | 0,98 | 0,98 | 1,01 |
| SEGOVIA | 1,02 | 1,06 | 1,08 |
| SEVILLA | 0,93 | 0,94 | 1,00 |
| SORIA | 0,97 | 1,00 | 1,03 |
| TARRAGONA | 0,95 | 0,98 | 1,03 |
| TEROL | 1,01 | 1,03 | 1,04 |
| TOLEDO | 0,95 | 0,98 | 1,02 |
| VALENCIA | 0,96 | 0,99 | 1,03 |
| VALLADOLID | 0,94 | 0,96 | 1,02 |
| BISCAIA | 0,96 | 0,98 | 1,02 |
| ZAMORA | 0,98 | 0,98 | 0,99 |
| SARAGOSSA | 0,94 | 0,98 | 1,01 |

Nota: Taxa estimada mantenin constant l'estructura per estat civil i edat de cada provincia de 1970.

Font:Elaboració pròpia a partir dades INE

civil. Per a tal fi, he calculat per a cada província la taxa d'activitat que tindria en 1975, 1981 i 1986 amb el nivell d'activitat per estat civil i edat de cada any, mantenint constant l'estructura per estat civil i edat de 1970, que és la que compleix ara la funció de població tipus (veure Taula II.2 de l'Annex).

Quan la ratio entre la taxa observada en el moment t i la taxa estimada per al procediment d'estandarització explicat (taxes del moment i estructura de 1970), és superior a la unitat, significa que l'estructura per estat civil del moment és favorable a l'activitat. I al revés, quan aquest quocient és inferior a la unitat, l'estructura del moment és poc favorable a l'activitat. En tot cas, si aquest quocient no és superior a 1.05 o inferior a 0.95, es descarta la hipòtesi. Es a dir, consideraré que no hi ha cap efecte d'estructura per estat civil.

Els resultats es poden veure en el Quadre III.3 adjunt. El 1975 i el 1981, els canvis que es produeixen en l'estat matrimonial són poc favorables a l'activitat, però en 1986, en moltes províncies la taxa real és superior a l'estimada; la qual cosa vol dir que augmenta el pes relatiu dels estats matrimonials on la taxa d'activitat és més elevada, és a dir, que en relació a 1970 hi ha una proporció més gran de dones solteres, divorciades o separades (ja que aquestes tenen taxes d'activitat més elevades que les casades). Això vol dir que la gent es casa menys o, com a mínim, espera més temps per a fer-ho.

Amb tot, les províncies que es desvien per sobre de 1.05 o per sota de 0.95, ho fan molt lleugerament i són poc nombroses (9 a 1975, 5 a 1981 i 1 a 1986). Per tant, la hipòtesi que l'augment de l'activitat és el resultat del canvi en l'estructura matrimonial pot ser descartada.

2.3 L'agrupació dels comportaments territorials afins

2.3.1 L'anàlisi factorial. El procediment.

La tècnica de l'anàlisi factorial consisteix en la reducció de la informació que tenim sobre un nombre d'individus, en aquest cas, unitats territorials, mesurades per un nombre de variables, de manera que es puguin construir factors en nombre menor que el de les variables originals i que ens doni el màxim d'informació sobre el conjunt; és a dir es tracta de reduir el nombre de variables amb una pèrdua mínima d'informació.

L'anàlisi factorial intenta descobrir "estructures latents", que denominarem "factors", que faciliten la tasca de descripció del conjunt original de variables que s'estudia. Matemàticament, l'anàlisi factorial, partint d'una matriu d'individus per variables, procura construir les combinacions lineals que expliquin millor la informació continguda a la matriu.

El procediment de l'anàlisi factorial contempla els passos següents:

1a) Selecció de les variables: en aquesta fase l'investigador ha de procurar buscar aquelles variables més significatives del problema que està estudiant. A priori, ha de tenir intuïtivament una imatge de les possibles estructures latents del conjunt que estudia.

2a) Examen de la matriu de correlacions: Un dels requisits que ha de complir-se perquè l'anàlisi factorial sigui viable, és l'existència d'una alta correlació entre les variables originals.

3a) Extracció de factors: En el meu cas he utilitzat

l'extracció de factors per mitjà de l'Anàlisi de Components principals. L'Anàlisi de Components Principals és una tècnica estadística que permet transformar un conjunt de variables inter-correlacionades en un altre conjunt de variables noves ("factors") no correlacionats. Els factors són combinació lineals de les variables originals.

El primer Component Principal que s'extreu és aquell que dóna més explicació de la informació continguda en la matriu original, és a dir, aquell que explica un percentatge més alt de la variància original del conjunt. El procés de càlcul continua fins que tota la variància ha estat explicada. La qual cosa s'obté construint tants factors com variables originals tenim.

En aquest moment es presenta el problema de decidir quin nombre de factors cal escollir. No existeix un criteri únic per prendre aquesta decisió. O bé l'investigador decideix a priori amb quin percentatge de variància explicada considerarà vàlid el nombre de factors, o bé, a la vista dels resultats factorials, escollirà el nombre de factors que li donin un percentatge suficient per la seva anàlisi. En aquest cas, s'ha optat per prendre la decisió a posteriori després d'analitzar conjuntament la construcció dels propis factors i el percentatge de variància explicada.

4a) La rotació factorial. La matriu factorial indica la relació entre els factors i les variables originals. Però, moltes vegades és molt difícil la interpretació dels factors ja que el grau de relació de les variables amb els factors no permet parlar de saturació factorial; es diu que una variable està saturada en un factor quan el seu grau de relació amb aquest factor és molt alt i la relació amb els altres factors és molt baixa.

La rotació factorial preten seleccionar la solució més senzilla e interpretable. Girant els eixos de coordenades que

representen els factors fins aconseguir una aproximació màxima a aquelles variables que estan saturades.

5è.) Puntuacions factorials. L'objectiu de l'anàlisi factorial és la descripció d'un conjunt d'individus per un nombre de factors menor que el nombre de variables originals de què disposem. Les puntuacions factorials permeten determinar de quina manera cada unitat territorial queda afectada pels factors que s'analitzen. El càlcul de les puntuacions factorials es basa en el model de regressió múltiple.

El resultat final és una relació d'unitats territorials amb la seva puntuació factorial. Cada unitat territorial estarà afectat per aquell factor en el qual tingui una major puntuació factorial. Les unitats territorials que comparteixin una puntuació elevada amb el mateix factor constuiran un conjunt homogeni en relació al fenomen en estudi, de manera que el resultat final podrà ser representat cartogràficament i posteriorment analitzat.

2.3.2 Anàlisi factorial. Variables seleccionades.

Per l'aplicació de l'anàlisi factorial s'han seleccionat les següents variables:

- a) Activitat laboral femenina
 - * Activitat, ocupació i atur de la població femenina
 - * Activitat per estat civil (solteres i casades)
 - * Situació professional de la població activa femenina.

- b) Fecunditat i estatus de la dona
 - * Fecunditat actual: Índex sintètic de fecunditat
 - * Fecunditat en el passat: Relació infants/mares
 - * Accés al sistema educatiu

c) Context socio-demogràfic

- * Estructura familiar
- * Moviments migratoris i urbanització
- * Grau d'envelliment de la població
- * Taxa de mortalitat infantil

d) Context socio-econòmic

- * Renda familiar i consum domèstic.
- * Grau de terciarització de l'economia
- * Atur de la població activa masculina

Fins aquí, tant sols una relació d'algunes característiques de la població activa femenina i d'aquelles variables mesurables que condicionen l'activitat laboral femenina en cada unitat territorial. En l'annex estadístic pot consultar-se la relació dels indicadors específics de cada variable, les unitats utilitzades per a la seva mesura així com els valors adoptats per cada un dels anys en estudi (veure taula XIV de l'annex).

Atès que la informació disponible relativa als indicadors de cada una d'aquestes variables, és molt diferent per a cada any i que no ha estat possible construir matrius "províncies-indicadors" idèntiques per a tots els anys, per l'any 1970, 1975 i 1986, l'anàlisi s'ha limitat a l'examen de la matriu de correlacions. De manera que l'anàlisi factorial complet amb extracció de factors i puntuació de les unitats territorials s'ha restringit al 1981, any pel qual tota la informació desitjada estava disponible.

CAPITOL IV
EVOLUCIO I ESTRUCTURA DE L'ACTIVITAT FEMENINA A ESPANYA.
(1970-1986). ANALISI TRANSVERSAL.

1. LA FEMINITZACIO DE LA POBLACIO ACTIVA LABORAL EN EL PERIODE 1970-1986

El 1970, segons estimacions del Cens de Població, la població activa de 16 a 64 anys estava constituïda per 11.135.769 persones, de les quals 2.132.644 eren dones i 9.003.125 eren homes¹. Per tant, les dones representaven el 19 per cent de la població activa i els homes el 81 per cent. L'any 1986, la població activa pel mateix segment d'edats estava formada per 13.435.967 de persones, de les quals un 28 per cent eren dones, 3.769.041 actives i un 72 per cent eren homes, 9.666.926 actius. De manera que en aquests quinze anys el pes de les dones dins de la població activa havia augmentat, o dit d'una altra manera, la població activa marcava una tendència a la feminització (veure Quadres IV.1 i IV.2).

1.1 L'evolució dels efectius de la població activa per sexe i estat civil

En els Quadres IV.1 i IV.2, es presenten les xifres absolutes i relatives de la població activa per sexe i estat civil per a cada un dels anys censals o padronals del període en estudi. Des del punt de vista de la feminització el canvi es produeix a partir de 1975, ja que entre 1970 i 1975 hi ha poca variació. Des del punt de vista de l'increment dels efectius, la població activa masculina enregistra un increment molt feble en el primer quinquenni i en els dos

¹ Aquestes xifres s'han obtingut sumant les dades provincials, sense considerar ni Ceuta ni Melilla. L'àmbit territorial de referència de l'estudi comprèn, doncs, cinquanta províncies: totes les peninsulars, les Balears i les Canaries.

**QUADRE IV.1 POBLACIO ACTIVA LABORAL FEMENINA PER ESTAT CIVIL (16-64 ANYS)
ESPANYA 1970, 1975, 1981 i 1986**

| ANY 1970 | | | | | |
|-------------------------|----------------|---------------|--------------|--------------|---------------|
| Estat Civil | TOTALS | | | | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | | |
| Solteres | 1463870 | 68,64 | 47,54 | | |
| Casades | 518038 | 24,29 | 7,6 | | |
| Vidues | 130523 | 6,12 | 21,96 | | |
| Divorciades i separades | 20213 | 0,95 | 45,31 | | |
| TOTAL | 2132644 | 100,00 | 20,25 | | |
| Taxa de feminització | 19,15 | | | | |
| INCREMENTS | | | | | |
| ANY 1975 | | | | | |
| 1970-1975 | | | | | |
| Estat Civil | TOTALS | | | | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | RELATIUS | ABSOLUTS |
| Solteres | 1532504 | 61,1 | 50,47 | 4,69 | 68634 |
| Casades | 818684 | 32,63 | 11,06 | 58,04 | 300646 |
| Vidues | 126671 | 5,05 | 23,24 | -2,95 | -3852 |
| Divorciades i separades | 30562 | 1,22 | 52,05 | 51,20 | 10349 |
| TOTAL | 2508421 | 100,00 | 22,71 | 17,62 | 375777 |
| Taxa de feminització | 20,93 | | | | |
| INCREMENTS | | | | | |
| ANY 1981 | | | | | |
| 1975-1981 | | | | | |
| Estat Civil | TOTALS | | | | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | RELATIUS | ABSOLUTS |
| Solteres | 1665168 | 53,52 | 52,88 | 8,66 | 132664 |
| Casades | 1251280 | 40,22 | 16,1 | 52,84 | 432596 |
| Vidues | 122419 | 3,94 | 21,67 | -3,36 | -4252 |
| Divorciades i separades | 72248 | 2,32 | 56,07 | 136,40 | 41686 |
| TOTAL | 3111115 | 100,00 | 26,78 | 24,03 | 602694 |
| Taxa de feminització | 24,69 | | | | |
| INCREMENTS | | | | | |
| ANY 1986 | | | | | |
| 1981-1986 | | | | | |
| Estat Civil | TOTALS | | | | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | RELATIUS | ABSOLUTS |
| Solteres | 1847282 | 49,01 | 51,14 | 10,94 | 182114 |
| Casades | 1695509 | 44,98 | 21,39 | 35,50 | 444229 |
| Vidues | 105230 | 2,8 | 20,19 | -14,04 | -17189 |
| Divorciades i separades | 121020 | 3,21 | 63,8 | 67,51 | 48772 |
| TOTAL | 3769041 | 100,00 | 30,77 | 21,15 | 657926 |
| Taxa de feminització | 28,05 | | | | |

Font: Elaboració pròpia a partir de dades INE.

**QUADRE IV . 2 POBLACIO ACTIVA MASCULINA PER ESTAT CIVIL (16-64 ANYS)
ESPANYA 1970, 1975, 1981 i 1986**

| ANY 1970 | | | | | |
|-------------------------|----------------|---------------|--------------|--|--|
| Estat Civil | TOTALS | | | | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | | |
| Solters | 2777183 | 30,85 | 79,7 | | |
| Casats | 6111120 | 67,88 | 94,11 | | |
| Vidus | 95365 | 1,05 | 76,97 | | |
| Divorciats i separats | 19457 | 0,22 | 83,88 | | |
| TOTAL | 9003125 | 100,00 | 88,92 | | |
| Taxa de masculinització | 80,85 | | | | |

| ANY 1975 | | | | | |
|-------------------------|----------------|---------------|--------------|---------------|-------------|
| Estat Civil | TOTALS | | | INCREMENTS | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | 1970-1975 | |
| Solters | 2748274 | 29,00 | 76,53 | -28909 | -1,04 |
| Casats | 6614766 | 69,8 | 94,19 | 503646 | 8,24 |
| Vidus | 86630 | 0,92 | 77,03 | -8735 | -9,16 |
| Divorciats i separats | 27161 | 0,28 | 86,8 | 7704 | 39,60 |
| TOTAL | 9476831 | 100,00 | 88,09 | 473706 | 5,26 |
| Taxa de masculinització | 79,07 | | | | |

| ANY 1981 | | | | | |
|-------------------------|----------------|---------------|--------------|--------------|-------------|
| Estat Civil | TOTALS | | | INCREMENTS | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | 1975-1981 | |
| Solters | 2540942 | 26,78 | 67,46 | -207332 | -7,54 |
| Casats | 6786889 | 71,52 | 91,29 | 172123 | 2,60 |
| Vidus | 91906 | 0,97 | 72,47 | 5276 | 6,09 |
| Divorciats i separats | 69747 | 0,73 | 86,03 | 42586 | 156,79 |
| TOTAL | 9489484 | 100,00 | 83,17 | 12653 | 0,13 |
| Taxa de masculinització | 75,31 | | | | |

| ANY 1986 | | | | | |
|-------------------------|----------------|---------------|--------------|---------------|-------------|
| Estat Civil | TOTALS | | | INCREMENTS | |
| | ABSOLUTS | % | TAXA | 1981-1986 | |
| Solters | 2852766 | 29,51 | 64,72 | 311824 | 12,27 |
| Casats | 6643506 | 68,72 | 88,25 | -143383 | -2,11 |
| Vidus | 69017 | 0,72 | 62,21 | -22889 | -24,90 |
| Divorciats i separats | 101637 | 1,05 | 85,08 | 31890 | 45,72 |
| TOTAL | 9666926 | 100,00 | 79,46 | 177442 | 1,87 |
| Taxa de masculinització | 71,95 | | | | |

Font: Elaboració pròpia a partir de dades INE.

quinquennis següents quasi no es produeix cap variació. En canvi, la població femenina mostra un increment quinquennal relatiu de l'ordre del 20 per cent; que en xifres absolutes vol dir que el 1986 hi ha aproximadament un milió sis-centes mil dones actives més que el 1970.

Si s'examina l'evolució de la composició de la població activa femenina, per estat civil, al llarg del període estudiat, es veu que el canvi més espectacular ha estat la progressiva incorporació de la dona casada al mercat de treball. De cada deu dones que han "entrat" al mercat de treball entre 1970 i 1986, 8 eren casades². Així doncs, per estats civils, en termes absoluts, són les dones casades les que fan una aportació més gran d'actives, amb més de 1.200.000 dones actives, seguides de les solteres, amb 400.000 dones aproximadament i per últim les divorciades i separades que contribueixen amb unes 100.000 actives més. L'evolució de les dones vídues és negativa durant tot el període. Es tracta d'un efecte generació associat al procés d'industrialització i terciarització, amb la conseqüent assalarització i a l'extensió dels sistemes de previsió social. Les generacions més joves, en arribar a l'edat de jubilació deixen de treballar, en canvi les generacions més antigues, dedicades a les activitats agrícoles continuen treballant fins edats molt avançades. Per tant és el propi procés natural d'envelliment el que porta una reducció del pes de les vídues.

En termes d'increments relatius les dones casades durant el primer quinquenni comparteixen amb les dones separades increments molt elevats, superiors al 50%, però a partir de 1975 l'increment de les divorciades és superior i arriba a doblar al de les casades. D'aquesta evolució en resulta una

² Els censos i padrons proporcionen informació en relació als estocs de població activa en un moment determinat, per tant en rigor s'hauria de parlar del saldo entre les entrades a l'activitat i les sortides d'activitat produïdes en el període intercensal.

recomposició de la població activa femenina per estat civil: el 1970, les casades tan sols representaven el 23 per cent de la població activa femenina i el 1986, constituïen el 45 per cent d'aquesta, es diria, doncs, que al final de període hi ha una correspondència més gran entre l'estructura per estat civil de la població potencialment activa, i l'estructura de la població activa. Però de fet les taxes d'activitat de cada estat civil, que indiquen la freqüència de l'activitat en cada col·lectiu reflecteixen que la distància entre casades i solteres és encara molt gran: a final del període, una de cada dues dones solteres es declarava com a activa, i en canvi entre el col·lectiu de les dones casades aquesta proporció era d' 1 activa laboral per a cada 4 no actives. Vegem, però, quina ha estat l'evolució de les taxes d'activitat des de 1970.

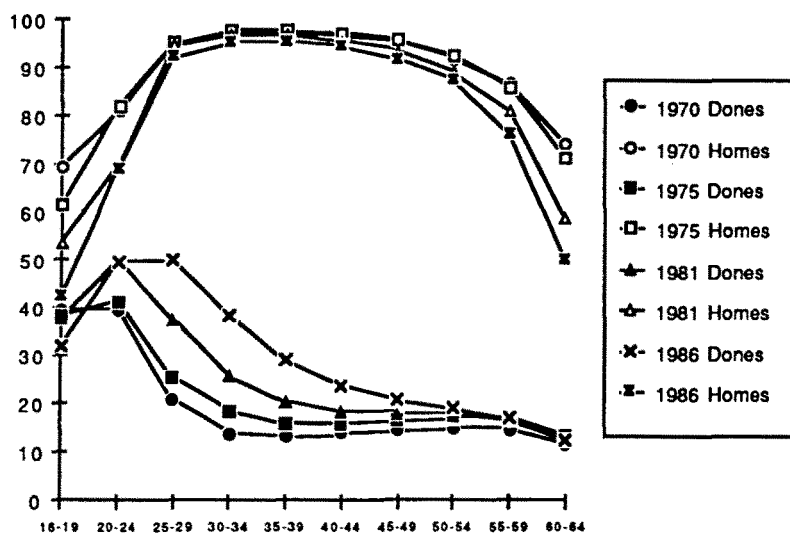
1.2 Les taxes d'activitat per sexe i estat civil

La taxa d'activitat femenina, quocient entre les dones actives de 16 a 64 anys i totes les dones d'aquest mateix grup d'edat, era al 1970 d'un 20,25 i la dels homes d'un 88,90 per cent. El 1986 la taxa d'activitat femenina havia assolit el 30,74 per cent, mentre la taxa masculina s'havia reduït fins a 79,45 per cent.

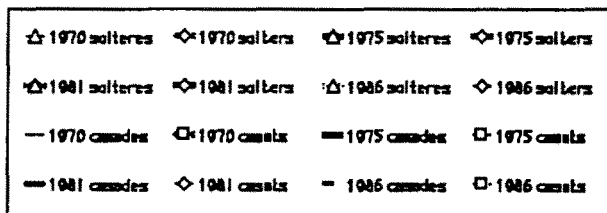
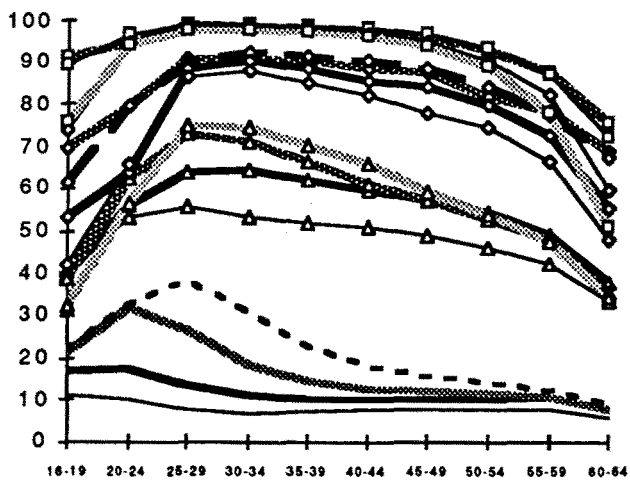
La disminució de les taxes d'activitat dels homes s'explica per un escurçament de la vida activa, a causa d'un retard en l'edat d'entrada a l'activitat laboral, com a conseqüència de l'allargament dels estudis i a una anticipació de l'edat de sortida de l'activitat, al fixar-se la jubilació en una edat més jove³. Efectivament són les taxes d'activitat dels homes solters i dels homes vidus les que més han reulat, sobretot a partir de 1975. Entre 1975 i

³ El canvi de definició introduït a 1981 segons el qual els homes que fan el servei militar són comptats apart, pot haver tingut un efecte molt petit en la taxa global d'activitat.

Gràfic IV.1.1. TAXES D'ACTIVITAT LABORAL PER SEXE I EDAT. ESPANYA. 1970, 1975, 1981 i 1986



Gràfic IV.1.2. TAXES D'ACTIVITAT LABORAL PER SEXE, EDAT I ESTAT CIVIL (SOLTERS/ES I CASATS/ES. ESPANYA. 1970, 1975, 1981 i 1986



1986 les taxes d'activitat dels solters passen de 76,53% a 64,72%, i les taxes dels vidus de 77,03% a 62,21%. En canvi, la taxa d'activitat dels casats tan sols s'ha reduït en quinze anys en 3 punts percentuals, passant de 94,11% a 1970 a 88,25% a 1986. Per tant, sense por d'equivocar-se, es pot afirmar que en tots aquest anys, la intensitat de l'activitat laboral dels homes casats, entesa en termes demogràfics, no ha canviat, encara que sí hagi canviat el seu grau d'integració laboral en termes de condicions laborals, dedicació temporal al treball i atur (Garrido, 1988). És a dir, els homes no es troben encara davant la disjuntiva d'escollir entre dedicar-se a les feines de la llar o buscar una feina, perquè la divisió sexual del treball que assigna com a rols prioritaris, a l'home el de mantenir la família, i a la dona el de mestressa de casa continua tenint vigència a la nostra societat.

Les taxes d'activitat femenines segons l'estat civil han tingut una evolució diferent. La taxa de les solteres i la taxa de les vídues s'han mantingut força estables entorn al 50% i al 21%, respectivament. Per contra, la taxa de les dones casades s'ha triplicat, arribant al 21% a 1986. Malgrat aquesta ràpida evolució, val a dir però, que el 1986 mentre el comportament laboral de les dones solteres no està tant lluny del comportament dels solters (50% versus 64%), pel que fa a les casades la taxa del 21% queda lluny de la freqüència de l'activitat dels casats propera al 90%. En canvi la freqüència de l'activitat entre les dones separades i divorciades que en aquest quinze anys ha passat del 45% al 63,8% des de 1975 és la més elevada entre les dones i, per tant, la que està més aprop de les taxes d'activitat masculines.

1.3 Les taxes d'activitat per sexe i edat

El contrast entre el patró de l'activitat femenina per edat amb el patró de l'activitat masculina per edat, revela uns quants trets diferenciadors bàsics. En el tram d'edats adultes entre els 25 i els 50 anys, més del noranta per cent dels homes són actius, i això és gairebe invariable entre 1970 i 1986; la qual cosa és del tot coherent amb les taxes que més amunt s'han presentat per al col·lectiu d'homes casats. Per altra banda, l'evolució dels segments d'edat extrems que mostren les diferents corbes dels quatre moments reflecteixen fidelment la tendència decreixent de les taxes dels solters i dels vidus (veure gràfiques IV.1).

Pel que fa a les dones, en certa manera s'observa una evolució complementària, ja que els canvis més importants es concentren entre els 25 i els 45 anys, i en les edats extremes s'enregistra poca variació, per bé que també s'observa una lleugera reducció de la taxa d'activitat en el primer grup d'edat. En conseqüència, l'edat mitjana d'entrada a l'activitat, calculada pel mètode de la taula transversal de la vida activa s'ha retardat una mica, passant de 18 anys el 1970 i 1975 a 19 anys el 1981 a 19,6 anys el 1986 i l'esperança de vida activa, estimada a partir de les taxes d'activitat per edat del moment, ha augmentat poc més de 5 anys entre 1970 i 1986 (23,75, 25,53, 24,64, 28,56; per a 1970, 1975, 1981 i 1986 respectivament) ⁴.

El patró clàssic d'activitat femenina per edat que marca tres etapes amb nivells d'activitat diferent -alta en les edats joves, baixa a partir dels 20 anys o des del casament fins que els fills són grans i alta de nou a partir dels 40 quan els fills s'han emancipat ⁵ observada a Espanya en els

⁴ Els aspectes metodològics poden ser consultats a Sáez, A (1975), "Población y actividad económica en España", Siglo XXI, Madrid

⁵ Aquest patró ha rebut el nom de "bimodal" o "trifàsic" i encara que en general s'adapta millor al comportament de les generacions, hi ha països, com el Japó o la Gran Bretanya, on a principis dels vuitantes les corbes del moment reflectien

dos censos immediatament anteriors a 1970, a 1950 i 1960, a l'any 1970 gairebé s'ha desdibuixat. La forma de la corba de l'activitat femenina per edat el 1970, també marca una evolució creixent fins els 20 anys i clarament decreixent a partir d'aquesta edat per augmentar encara que molt més suaument a partir dels 30 anys. Aquesta tendència creixent del darrer segment d'edats en el cas d'Espanya no s'explica tant com pel retorn a la feina quan els fills ja són grans com per un efecte generació: la participació de les dones més grans en les activitats agràries que no és incompatible amb la cura del fills i per a les qual és factible formular la hipòtesi d'activitat continuada en totes les etapes del cicle vital o familiar.

La informació disponible segons el tipus d'hàbitat, efectivament indica que la taxa d'activitat femenina de la zona rural a 1970 era superior a la taxa d'activitat de la zona intermedia (18% versus 13,5%)⁶. Es tracta d'un efecte d'estructura territorial, perquè les regions amb les taxes d'activitat femenina més elevades coincideixen amb les regions del nord de la península, on les explotacions de tipus familiar són predominants i on l'activitat econòmica de la dona no és gens marginal. I són les mateixes regions on els nuclis de població de menor grandària són més freqüents que a la resta de la península. Però, el que val la pena destacar és que el 1981 el patró de l'activitat femenina per edat ha canviat: ha desaparegut del tot la tendència creixent en el segment d'edats adultes, atès que les dones que s'han integrat al mercat laboral són, fonamentalment, dones menors de 35 anys que han fet rejuvenir l'estructura de la població activa femenina per edat.

Efectivament, des de l'any 1981 l'activitat és sempre

clarament aquest patró.

⁶ Zona rural: nuclis de població amb menys de 2.000 habitants; zona intermèdia: entre 2.000 i 10.000; zona urbana: més de 10.000 habitants.

decreixent amb l'edat i això és perquè s'ha incrementat l'activitat de les dones adultes joves a les ciutats, i sobretot, a les grans capitals. A les zones rurals el 1981 l'activitat encara no s'ha reduït, es manté constant entorn al 16%, però la relació de les taxes d'activitat entre les diferents zones s'ha invertit: la taxa d'activitat de les zona intermèdia és superior a la zona rural, i la de la zona urbana superior a la de la zona intemèdia (16,97%, 21,68% i 27,18% respectivament). A partir d'aquest moment, 1981, pel conjunt de l'estat, la taxa d'activitat és creixent amb la grandària del municipi (veure Taula VII de l'annex).

2 L'ACTIVITAT LABORAL FEMENINA. CARACTERISTIQUES DEMOGRAFIQUES. PERIODE 1970-1986

Per tenir una idea més clara del que pressuposa l'increment observat de la taxa d'activitat femenina, és útil analitzar quina ha estat l'evolució de les altres activitats femenines (estudiar, feines de la llar) i descompondre la població activa laboral entre ocupades i aturades. I és per això que he elaborat el gràfic IV.2. on és representa la distribució de la població femenina segons les diferents activitats per edat.

Per altra banda caldrà analitzar l'evolució de la freqüència de l'activitat, segons l'edat i diferents característiques socio-demogràfiques com són l'estat civil, el nombre de fills i el nivell d'instrucció.

2.1 L'activitat femenina, l'ocupació i l'atur

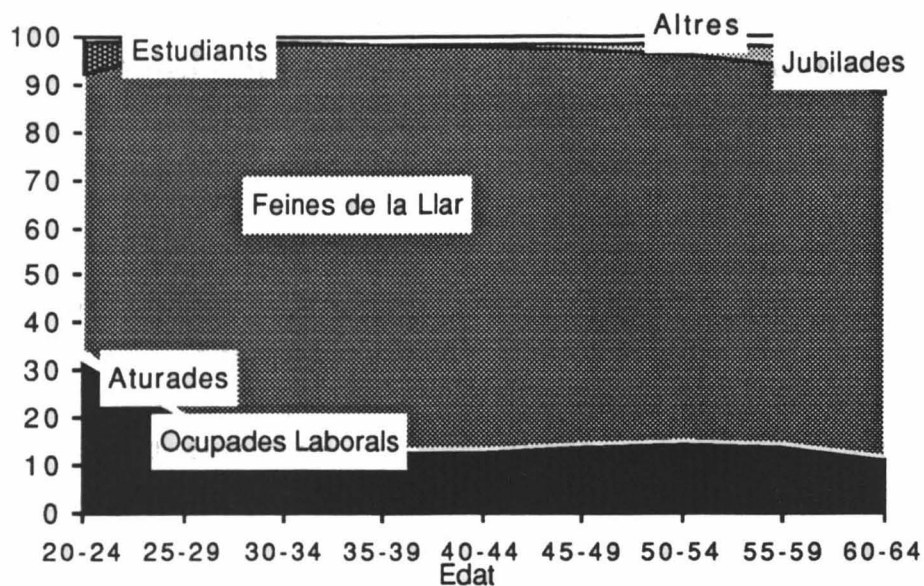
Entre 1970 i 1975 no s'observen canvis gaire aparents. A més, el fet que no s'hagi pogut representar el primer grup d'edat, no permet destacar l'expansió de les activitats escolars que es produí en aquest primer quinquenni. En canvi, a partir de 1975, i sobretot en el darrer quinquenni la modificació de la freqüència de les diferents activitats és més visible.

La població femenina dedicada a les feines de la llar s'ha anat comprimint o reduïnt progressivament. L'any 1970 per exemple, en el grup d'edat de 20 a 24 anys, aquesta activitat aplegava al 58% de les dones, quinze anys més tard només una cinquena part de les dones de 20 a 24 anys (el 26% exactament) declaraven que aquesta era la seva activitat principal. I a què es dedicaven les altres tercers parts? El gràfic IV.1 és força il·lustratiu: al 1986 més del 20% de les dones de 20 a 24 anys estaven estudiant, una quarta part estava treballant i una altra quarta part no treballava però cercava feina. Es a dir que hi havia en aquest grup d'edat tantes ocupades com aturades. Aquesta relació entre ocupació i atur en el grup d'edat anterior, 16-19 anys, era encara menys favorable a l'ocupació, però per les dones de més de 25 anys l'atur era decreixent (consulteu Taula IV.2 de l'annex).

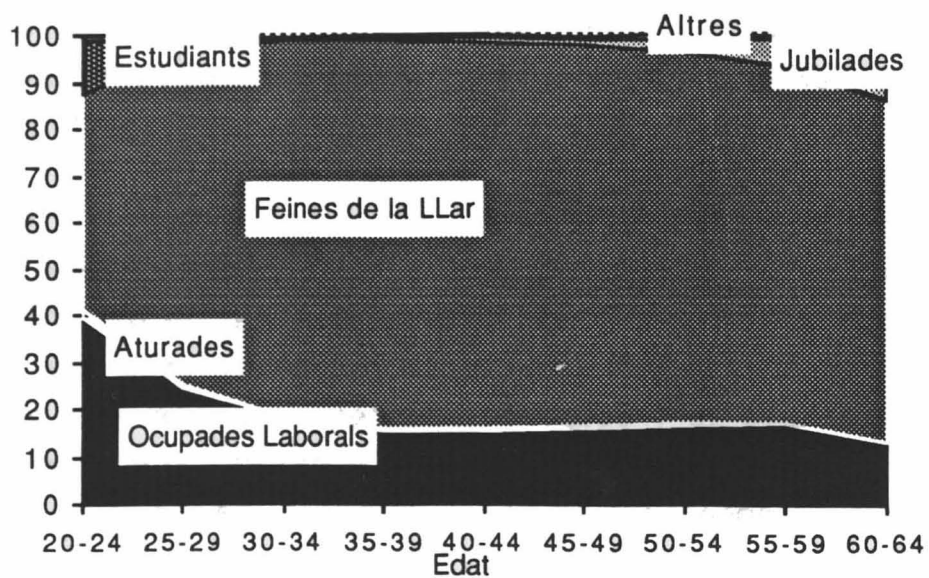
L'esclletxa oberta entre les mestresses de casa i les ocupades, entre 1981 i 1986, s'ha fet més gran. En aquest sentit, l'Enquesta de Població Activa enregistra des de 1985 una recuperació de l'ocupació, sobretot perceptible entre la població masculina, que podria haver condicionat la declaració femenina, el 1986, sobre la seva condició d'activitat atès que la seva oferta de treball mostra una gran elasticitat al canvi de conjuntura. Cal tenir en compte però, que entre les edats més avançades el component fonamental de l'atur són les persones que ja han treballat abans. Per tant al menys en aquestes edats, la hipòtesi de

Gràfic IV.2. POBLACIO FEMENINA EN RELACIO A L'ACTIVITAT

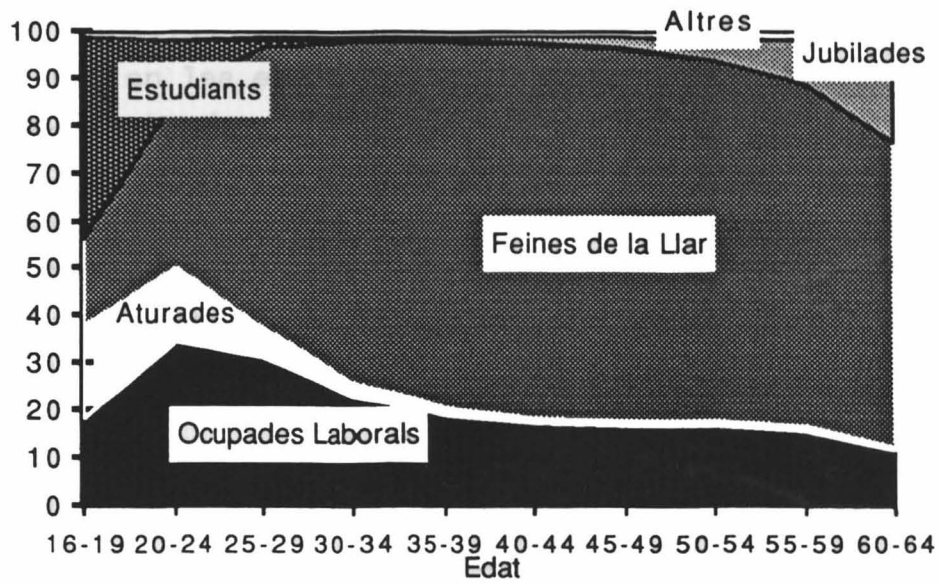
ESPANYA 1970



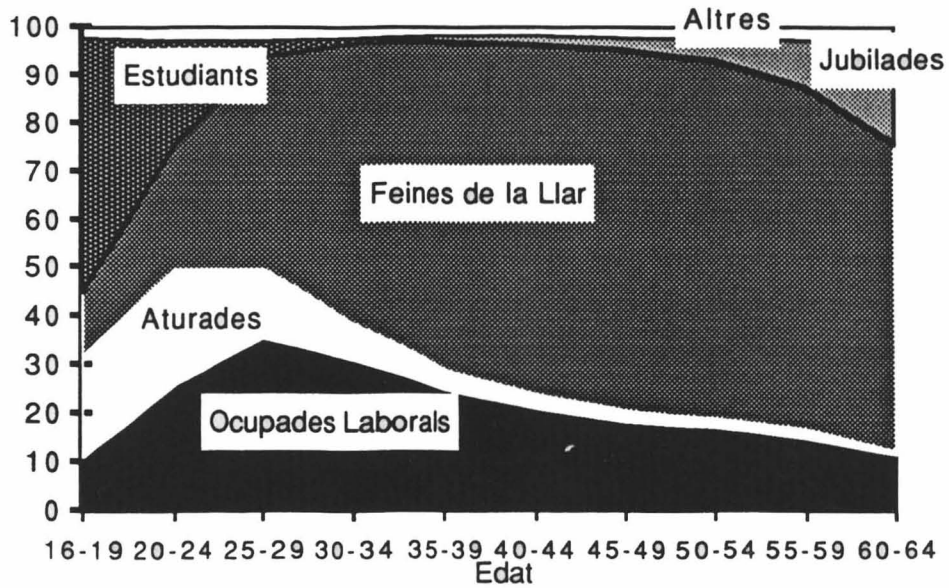
ESPANYA 1975



ESPANYA 1981



ESPANYA 1986



Font: Elaboració pròpia a partir de la Taula IV.2. de l'Annex.

l'efecte de la conjuntura en la declaració probablement no tingui tant pes com el propi desig o la necessitat de treballar.

Entre les generacions adultes-joves la propensió a treballar es manté alta. Entre 1981 i 1986 es veu clarament com la corba ha canviat de forma: de la corba de cúspide primerenca, amb el màxim d'activitat a l'edat 20-24, s'ha convertit en una corba de cúspide aplanada mantenint però el nivell màxim de l'activitat al 50% tant pel grup 20-24 com pel següent de 25 a 29 anys.

Ara bé, pel darrer quinquenni l'augment de l'activitat ha de ser matisada. En conjunt, la freqüència de l'ocupació de les dones de 16 a 64 anys no s'ha modificat: la taxa absoluta d'ocupació, calculada en relació a la població total ha passat de 21,14% a 1981 a 21,89% a 1986 (veure Taula V.1 de l'annex)¹. En conclusió, la taxa d'activitat ha augmentat perquè ha augmentat el component de l'atur: la taxa clàssica d'atur, calculada sobre la base de les actives, per a les dones ha passat del 21,16% al 28%, és a dir que el 1981 2 de cada 10 dones, que es declaren actives, estan aturades, a 1986 la proporció ha augmentat a 3 de cada 10.

En conjunt, podriem caracteritzar la reestructuració de les activitats femenines durant el període 1970-1986 de la manera següent: a) contracció de les feines de la llar; b) expansió de les estudiants i de les jubilades; c) expansió de l'activitat, sobretot pel component de l'atur.

¹ La manera de calcular la taxa clàssica d'ocupació és en relació a la població activa, però si es pren la població potencialment activa per denominador la seva mesura reflecteix millor el grau d'integració laboral de la població (Garrido, 1988).

2.2 L'activitat femenina per edat i estat civil

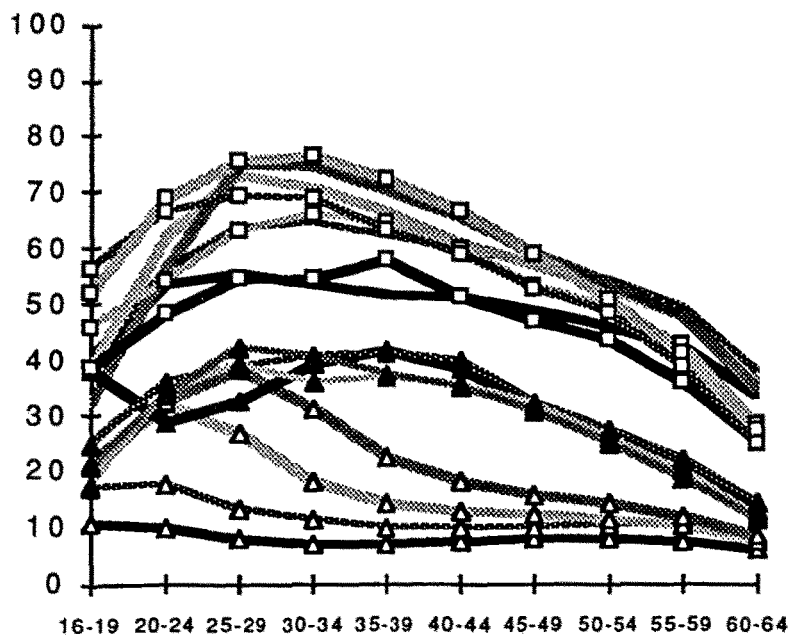
De l'anàlisi de les taxes d'activitat per edat es desprèn que, en les edats centrals de la maternitat, és on el canvi ha estat més intens (veure gràfic IV.2). I dins del segment d'edats d'adultes joves, el canvi és més notable entre les dones casades, separades o divorciades que entre les solteres. (veure gràfic IV.3).

La taxa d'activitat de les casades s'ha triplicat, en aquests 15 anys, passant d'un 7,59 per cent a un 21,37 per cent, i l'increment de la freqüència de l'activitat de les casades és particularment rellevant en les edats en les quals es dona la major concentració dels naixements, és a dir, entre els 25 i els 34 anys. Aquesta constatació podria reforçar la hipòtesi que cada vegada hi ha més dones que aposten per la superació del paradigma excloent del treball, segons el qual les dones haurien d'escollir entre la vida familiar i la vida professional.

La taxa d'activitat de les solteres s'incrementa molt menys que la de les casades, tan sols 4 punts percentuals, en part perquè partien d'unes taxes molt més elevades, però sobretot perquè són un col·lectiu essencialment concentrat en les edats més joves i per tant afectat clarament pel progressiu augment de les taxes d'escolarització. En l'evolució de la corba d'activitat de les solteres per edat s'observa una aproximació cada vegada més gran a la forma de la corba dels homes ja siguin casats o solters, ja que en el cas dels homes no hi diferenciès, adoptant una forma arrodonida sense trencaments que indica que el pas de la vida no planteja dificultats o inconvenients a una història laboral continuada.

Per contrastar el comportament de les solteres amb el de les casades observis l'evolució de la freqüència de l'activitat laboral de les dones de 25 a 29 anys segons

Gràfic IV.3. TAXES D'ACTIVITAT LABORAL FEMENINA PER EDAT I ESTAT CIVIL (4 ESTATS). ESPANYA 1970, 1975, 1981 I 1986



| | | | | | |
|----------------|----------------|----------------|----------------|------------|------------|
| — 1970 Sol | — 1975 Sol | — 1981 Sol | — 1986 Sol | △ 1970 Cas | △ 1975 Cas |
| △ 1981 Cas | △ 1986 Cas | ▲ 1970 Vid | ▲ 1975 Vid | ▲ 1981 Vid | ▲ 1986 Vid |
| □ 1970 Div-Sep | □ 1975 Div-Sep | □ 1981 Div-Sep | □ 1986 Div-Sep | | |

siguin casades o solteres a l'any 1970 i el 1986. En la primera data, les dades censals indiquen que una mica més de la meitat de les dones solteres (un 55% exactament) van declarar-se actives, mentre que a 1986 ho feren les tres quartes parts d'aquest col·lectiu. Per les casades, el punt de partida era molt baix -tant sols un 8%- però al final, a 1986, prop del 40% de les dones estaven "vinculades" d'alguna manera, com a ocupades o com a aturades, al mercat de treball. Per primera vegada a l'any 1986, l'activitat de les dones casades d'aquest grup d'edat, no solament ja no dibuixava una corba descendent respecte al segment d'edat anterior de 20 a 24 anys, sinó que enregistrava una intensitat més alta.

Segons el tipus d'hàbitat, l'any 1970, s'observa que la taxa de les casades de la zona rural gairebé doblava a la de la zona intermèdia i era força més alta que la de la zona urbana (10,5%, 5,8% i 6,0%). Deu anys més tard es manté la mateixa relació entre la zona rural i intermedia però no pas amb la zona urbana (14,2%, 11,3% i 17,1%). Entre 1981 i 1986 el conjunt de les capitals proganitzen una pujada de l'activitat de les casades (de 18% a 25%) i una reducció de l'activitat de les solteres (de 58% a 54%) (Veure Taula VII de l'annex).

Tornant a les corbes d'activitat per estat civil pel conjunt del territori, un altre canvi que cal destacar de l'evolució de l'activitat femenina en el període estudiat és també la major presència de les divorciades i separades en la població activa femenina i el notable increment de la seva taxa d'activitat, d'un 48,25 per cent el 1970 a un 63,71 per cent el 1986. Amb un comportament per edats molt semblant al de les solteres, a principi del període enregistraven un nivell inferior però l'any 1986 és el col·lectiu que s'ha apropat més a la corba dels homes tant pel que fa a la forma com pel que fa al nivell (veure Gràfic IV.1.1 i Gràfic IV.3).

2.3 L'activitat femenina segons el nombre de fills

L'activitat de les dones és diferent en cada etapa del cicle familiar, sobretot quan es tracta d'una activitat assalariada realitzada fora de l'espai domèstic o familiar. Es pot pensar que quan els fills són petits la seva presència a la llar pot ser més necessària; però, no és menys cert que en aquesta etapa també pot ser necessari incrementar els ingressos familiars per les noves despeses generades. Per tant, hi ha factors que poden actuar com a incentius del treball extradomèstic de les dones i d'altres, que poden tenir un efecte contrari.

Els Censos i els Padrans no proporcionen la informació necessària per calcular taxes d'activitat segons el nombre de fills, però segons l'Enquesta de Fecunditat del 1986, en la qual es va entrevistar una mostra representativa de dones entre 15 i 49 anys. Els resultats són els següents: a) El 63,9% de les dones que no tenien fills eren actives; b) Entre les dones que tenien entre 1 i 4 fills es constata una relació inversa entre el nombre de fills i la taxa d'activitat: de les dones que tenien un fill eren actives el 46%; de les dones que tenien 2 fills ho eren el 32,9%; de les que tenien 3 fills un 28%, i de les que en tenien 4 de fills un 24,9% es declaraven actives; i c) per les dones que varen declarar tenir una família més nombrosa, és a dir, que tenien 5 o més fills la taxa d'activitat equivalent al 26,9% era lleugerament més elevada que la taxa anterior (la de les que tenien 4 fills).

El fet que la informació no estigui desagregada per l'edat de la mare, i pel fet que es tracta de nombre de fills nascuts, i no nombre de fills menors d'edat que estan convivint amb la mare, a partir de les xifres anteriors no es pot treure cap conclusió. Per una banda, la relació negativa entre activitat i nombre de fills pot respondre, en gran mesura, a un efecte generació atès que les dones més grans

són les que tenen índexs de fecunditat acumulada més elevats i taxes d'activitat més baixes; fins i tot, el trencament de la relació negativa que marquen les famílies més nombroses no té una explicació única: es pot tractar de dones grans que treballen en una explotació agrària familiar per a les quals el treball productiu i el treball reproductiu no són incompatibles, o bé de dones que justament s'hagin vist en la necessitat de treballar com a conseqüència d'un augment de les necessitats familiars derivat de l'engrandiment de la seva família.

2.4 L'activitat femenina per nivell d'instrucció

L'estructura de la població activa per nivell d'instrucció és una característica més que distingeix la població activa femenina de la població activa masculina, tot i que s'observen elements comuns en l'evolució temporal de les taxes per nivell d'instrucció entre ambdós sexes.

En els cas dels homes, no es detecten diferències massa importants entre l'estructura de la població potencialment activa per nivell d'instrucció i l'estructura per nivell d'instrucció de la pròpia població activa, excepció feta d'una lleugera sobre-representació de la població que té estudis superiors dins el col·lectiu dels actius. Això és així quan es pren la classificació clàssica entre primària, secundària i superior⁸. L'any 1975, per a la població masculina de 10 anys i més, la distribució és la següent: 83,2% a la Primària, 12,7% a la Secundària i 4,12% amb estudis Superiors. La distribució de la població activa de 14

⁸ Les taxes d'activitat per nivell d'instrucció es poden calcular des del 1975, però el grau de desagregació publicat per l'INE varia en funció dels canvis en els plans d'estudis. El càlcul de les taxes d'activitat s'ha fet per cada any amb la desagregació màxima possible, però en l'anàlisi de l'estructura s'ha considerat el Primer Grau equivalent a Primària, el Segon Grau a Secundària i el Tercer Grau a estudis Superiors.

QUADRE IV.3. TAXES D'ACTIVITAT PER SEXE, EDAT I NIVELL D'INSTRUCCIO.

ESPANYA, 1981.

| GRUPS D'EDAT | Analfabets | | Primer grau | | Primer grau | | Segon grau | | Segon grau | | Tercer grau | |
|--------------|------------|-------|-------------|--------|-------------|-------|------------|--------|------------|-------|-------------|-------|
| | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES |
| 20-24 | 44,53 | 13,49 | 97,13 | 39,38 | 93,75 | 59,67 | 32,39 | 40,59 | | | | |
| 25-29 | 56,82 | 9,69 | 98,16 | 24,62 | 98,30 | 49,81 | 84,83 | 74,88 | | | | |
| 30-34 | 63,53 | 9,71 | 98,10 | 17,13 | 98,87 | 37,26 | 96,14 | 72,46 | | | | |
| 35-39 | 71,97 | 10,78 | 97,59 | 15,70 | 98,56 | 28,88 | 97,47 | 66,32 | | | | |
| 40-44 | 76,45 | 11,58 | 96,32 | 16,13 | 97,92 | 25,11 | 97,68 | 59,63 | | | | |
| 45-49 | 76,99 | 12,01 | 94,49 | 16,75 | 97,02 | 25,46 | 97,33 | 58,44 | | | | |
| 50-54 | 70,91 | 11,90 | 90,32 | 16,76 | 94,88 | 25,78 | 95,93 | 55,58 | | | | |
| 55-59 | 62,18 | 11,32 | 82,43 | 15,97 | 88,70 | 23,93 | 92,28 | 56,26 | | | | |
| 60-64 | 41,43 | 8,18 | 60,00 | 11,94 | 66,24 | 19,13 | 75,57 | 47,08 | | | | |
| TOTAL | 39,82 | 6,54 | 79,29 | 191,08 | 80,55 | 73,23 | 70,19 | 102,42 | | | | |

ESPANYA, 1986.

| GRUPS D'EDAT | Analfabets | | Primer grau | | Primer grau | | Segon grau 1 cicle | | Segon grau 1 cicle | | Segon grau 2 cicle | |
|--------------|------------|-------|-------------|-------|-------------|-------|--------------------|-------|--------------------|-------|--------------------|-------|
| | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES |
| 20-24 | 36,43 | 15,95 | 85,69 | 50,46 | 80,29 | 58,38 | 49,27 | 43,98 | | | | |
| 25-34 | 48,90 | 14,04 | 96,89 | 31,02 | 96,52 | 48,97 | 91,72 | 62,48 | | | | |
| 35-44 | 63,48 | 14,29 | 96,23 | 20,14 | 96,83 | 33,73 | 97,28 | 51,17 | | | | |
| 45-54 | 67,44 | 13,31 | 91,57 | 18,12 | 93,18 | 25,04 | 94,71 | 37,55 | | | | |
| 55-64 | 46,07 | 9,41 | 66,58 | 14,00 | 66,62 | 19,49 | 73,30 | 29,19 | | | | |
| TOTAL | 33,94 | 5,96 | 78,64 | 20,56 | 86,08 | 43,21 | 74,62 | 48,26 | | | | |

| GRUPS D'EDAT | 3er. grau fac. univ. | | 3er. grau esc. univ. | | 3er. grau doctorat | |
|--------------|----------------------|-------|----------------------|-------|--------------------|-------|
| | HOMES | DONES | HOMES | DONES | HOMES | DONES |
| 20-24 | 56,44 | 71,97 | 58,23 | 71,51 | 0 | 0 |
| 25-34 | 91,42 | 84,36 | 93,93 | 83,29 | 92,78 | 85,21 |
| 35-44 | 97,70 | 79,28 | 98,37 | 77,48 | 97,97 | 87,89 |
| 45-54 | 96,47 | 65,20 | 96,31 | 67,54 | 99,95 | 77,88 |
| 55-64 | 84,14 | 55,09 | 78,67 | 57,73 | 90,26 | 69,83 |
| TOTAL | 84,50 | 76,47 | 84,21 | 69,93 | 85,18 | 80,23 |

anys i més és la que segueix: 79,9% de la Primària, 13,6% de la Secundària i 6,4% amb estudis Superiors. Deu anys més tard les xifres són aquestes: seguint el mateix ordre, Primària, Secundària i Superior, la distribució de la població total es correspon a les següents magnituds, 66,0%, 25,6% i 7,5% i la distribució de la població activa es correspon amb el 62,3%, 28,3% i 8,8% respectivament.

En analitzar la població femenina, s'observa la mateixa tendència a la sobre-representació dels nivells d'estudis més elevats però més marcada. A l'any 1975 la distribució de la població és 87,8%, 10,3% i 4,12% i la de la població activa 71,4%, 19,2% i 8,6 per a Primària, Secundària i Superiors respectivament. Deu anys més tard, el 1986, la situació és la següent: 73% de les dones tenen estudis primaris, però en la població activa només representen al 45%; una cinquena part tenen estudis secundaris (20,4%) i en canvi la seva representació entre les actives gairebé es doble (38%); per últim el 5,7% de les dones tenen estudis superiors, però en la població activa aquest col·lectiu representa prop del 9% (veure Taula X de l'annex).

Les taxes d'activitat per nivell d'instrucció reflecteixen una variabilitat molt més gran entre els diferents nivells per a la població femenina que per a la masculina. De les taxes dels homes, únicament crida l'atenció les taxes extraordinàriament baixes pel nivell més baix i per als analfabets, probablement conseqüència d'un efecte doble de selecció i de declaració.

La varianza de les taxes d'activitat femenines es redueix força amb el temps perquè l'augment de la freqüència de l'activitat es produeix en tots els nivells d'instrucció. Així el 1975, les taxes de les dones amb estudis superiors eren més del doble que les taxes de les dones que havien assolit el nivell de batxillerat i sis vegades més grans que les que tenien estudis primaris (66%, 27% i 11%,

respectivament). L'any 1986, la relació s'havia reduït molt perquè pel nivell de primària i secundària en 10 anys, les taxes gairebé s'havien doblat. Les noves taxes corresponents a 1986 eren de l'ordre del 70% per als estudis superiors, del 40% per estudis de Secundària i del 20% per estudis de Primària (veure Taula VIII de l'annex).

Per afinar una mica l'anàlisi és convenient comparar les taxes d'activitat segons el nivell d'instrucció entre grups de dones de la mateixa generació. Si s'observa, per exemple, la generacions femenines que tenien entre 25 i 34 anys l'any 1986, aleshores les distàncies observades són molt més petites que les trobades pel conjunt d'edats: les taxes corresponents indiquen que, de les dones que tenen estudis de primer grau treballen una de cada tres; del segon grau, el 49% de les del primer cicle i el 62% de les del segon cicle; dels estudis superiors les taxes són properes al 85% amb independència del tipus d'estudis, siguin d'escola universitària, de facultat o de doctorat. En contrastar aquestes dades amb les corresponents de les mateixes generacions masculines s'observa que en el seu cas la taxa dels que tenen Segon Grau o Tercer Grau és inferior a la taxa dels que tenen un nivell educatiu de Primer Grau, per bé que les diferències són molt petites (veure Quadre IV.3).

L'explicació és que, en aquesta edat encara hi ha persones que no optin per cercar una feina sinó per a prosseguir els seus estudis. Aquesta tendència d'allargar el període de formació està motivada per les noves condicions d'entrada al mercat de treball, per l'arribada de generacions molt nombroses i per la crisi laboral més forta dels darrers temps. Efectivament, aquesta tendència a invertir més temps en la formació ja era perceptible el 1981: el nivell de les taxes d'activitat dels homes i de les dones amb estudis superiors, era més baix que cinc anys enrere. L'any 1986, iniciada ja la recuperació econòmica, la taxa d'activitat masculina corresponent als estudis superiors torna als

nivells del període de pre-crisi i la taxa femenina per al mateix nivell d'estudis no solament es recupera sinó que se situa en un nivell més alt (veure Quadre IV.3 i Taula VIII de l'annex).

I per acabar, si es controla el tipus d'hàbitat, resulta que per al 1981, entre les dones que tenen un nivell d'instrucció de primària, la taxa d'activitat és més elevada en els municipis petits (menys de 2.000 habitants) que en els més grans (més 50.000 habitants), essent les taxes de 21% versus 16% respectivament. Aixó no succeeix entre les dones que tenen nivells educatius equivalents al segon grau i tercer grau, per a les que la propensió a treballar augmenta amb la grandària del municipi.

En resum, la taxa d'activitat femenina no només ha crescut perquè cada dia hi ha més dones que accedeixen a l'ensenyament superior sinó, perquè les taxes d'activitat de tots els nivells d'instrucció s'han incrementat. En els nivells més baixos d'instrucció, l'increment en termes relatius ha estat molt gran però, tot i així, les taxes són més baixes que per les dones que ja han assolit el nivell de secundària o d'estudis superiors; és clar que és justament en el nivells més baixos, on es pot trobar una concentració més gran de dones treballant en l'economia submergida, és a dir on l'activitat declarada pot estar subestimant més el nivell real d'activitat femenina.

3 ACTIVITAT LABORAL FEMENINA. CARACTERISTIQUES OCUPACIONALS. PERIODE 1970-1986.

Vist que les dones estan cada vegada més integrades a l'activitat laboral del sector formal de l'economia, que es correspon, grosso modo, amb el treball que és captat per les estadístiques oficials, val la pena preguntar-se quin és el lloc que ocupen les dones en el mercat de treball, en quins sectors treballen, quines feines fan i en quines categories laborals es concentren.

Diversos estudis sobre els canvis en l'estructura de la població activa femenina han demostrat que, aquesta incorporació creixent no va acompanyada d'una superació de la segmentació laboral per raó de gènere (Casas, 1988; De Miguel, 1988; Peinado, 1988). Els diferents autors coincideixen en destacar diversos aspectes que han estat tractats en els apartats anteriors, a saber: a) que a qualsevol edat, els homes tenien, el 1970, i continuen tenint el 1986, taxes més elevades que les dones; i que són les diferències entre casats i casades molt més importants que entre solters i solteres, b) que a un nivell d'instrucció elevat la propensió a treballar cada vegada és més semblant entre homes i dones, però que la probabilitat d'aconseguir una feina és molt més alta en cas de ser home; i c) que a qualsevol nivell d'instrucció, la taxa d'atur femenina supera la masculina, a excepció dels nivells més baixos en els quals les dones nodreixen les files de l'atur desanimat, declarant-se amb molta facilitat "mestresses de casa" en comptes d'"aturades i cercant una feina".

Per la que fa a la situació relativa de la població femenina entre la població ocupada, la segmentació laboral es concreta en els següents termes: 1er) El sector terciari és el que proporciona la major part de les oportunitats de treball per a les dones, i és aquest l'únic sector en el qual

participen quasi al cinquanta per cent amb els homes. La presència de les dones en la indústria es localitza en poques branques: indústria alimentària i manufacturera del tèxtil, el cuir, el calçat i la confecció. 2ona) Les ocupacions que tenen les dones continuen essent una rèplica del treball domèstic. Les dones són contractades com a servei domèstic, docents, cuineres, infermeres i secretàries, entre d'altres. 3era) Les dones ocupen les posicions més baixes de les categories professionals, i a igualtat de nivell educatiu sempre estan en posicions subordinades respecte dels seus companys.

A continuació s'analitzarà l'evolució temporal (1970-1980) ⁹ de l'estructura de la població ocupada per branca d'activitat, ocupacions i categoria professional, a partir de la informació disponible a nivell provincial proporcionada pels censos de 1970 i de 1981. Amb la finalitat de tenir un punt de referència per a l'anàlisi territorial que és l'objectiu últim d'aquesta recerca, han estat agregades les dades provincials publicades, i en aquest apartat es comenten breument les magnituds més importants i els canvis més notables del període en estudi.

3.1 Estructura de la població ocupada per sector productiu i branca d'activitat

Entre 1970 i 1981 s'ha produït un procés de terciarització de la població ocupada sobretot en detriment de l'ocupació total en el sector agrari. Durant aquest període, el sector industrial ha mantingut constant, en termes relatius, el seu pes en el conjunt de la població ocupada, mentre que la construcció ha minvat lleugerament la seva participació relativa.

⁹ El Padró Municipal d'Habitants no dóna cap informació relativa a la branca, sector o situació professional de la població ocupada.

Per sexes, l'evolució de la població ocupada masculina per branques d'activitat reflecteix també un procés de terciarització, conseqüència de la important pèrdua de llocs de treball tant en el sector primari com en el secundari. En xifres absolutes, segons les dades censals, entre 1970 i 1981, els homes han perdut aproximadament 1.200.000 llocs de treball en l'agricultura, 288.000 llocs de treball a la construcció i 200.000 llocs de treball més al sector industrial ¹⁰ .

Els guanys en termes de llocs de treball han estat d'una magnitud molt inferior a les pèrdues enregistrades, i corresponen al sector terciari (235.000 llocs de treball) i al ram de l'energia i l'aigua (81.500 llocs de treball). De manera que el saldo final entre pèrdues i guanys resulta de signe fortament negatiu i en aquest sentit es pot dir que el procés de terciarització no s'explica per una expansió del terciari sinó, per la contracció del secundari i en major part per l'alta reducció d'ocupats a l'agricultura, la qual s'ha donat bàsicament durant el segon quinquenni, de 1975 a 1981.

L'estructura de la població ocupada masculina entre 1970 i 1981 s'ha modificat així: el primari ha passat de representar el 28,95% de la població ocupada a 19,31%; el terciari d'agrupar al 32% dels ocupats al 40%; la construcció ha augmentat lleugerament la seva participació relativa entre 1970 i 1975 i ha minvat en el segon quinquenni (12,5%, 14% i 11%, per a 1970, 1975 i 1981, respectivament); i finalment la indústria s'ha mantingut entre el 26% i el 29% dels ocupats.

Pel que fa a la població femenina l'evolució de l'estructura de la població ocupada reflecteix clarament

¹⁰ Aquestes xifres han estat estimades a partir de la informació censal disponible relativa als estocs de població ocupada en les diferents branques d'activitat. Per tant, es tracta de saldos entre els llocs de treball creats i destruïts, però no de creació neta o de destrucció neta de treball.

l'efecte de la crisi industrial de la segona meitat dels setantes. Aquest sector que el 1970 aplegava el 30% de les dones ocupades, el 1981 ja només representa al 22,5%, amb una pèrdua aproximada de 146.000 llocs de treball. El sector primari també es va reduir entre 1970 i 1981 (80.000 llocs de pèrdua) però molt menys que en el cas dels homes; la qual cosa ha portat a parlar de la feminització de l'agricultura espanyola en aquest període. El pes relatiu de l'agricultura en el conjunt d'ocupades ha passat del 15% al 11% (veure taula XI de l'annex).

Els guanys en termes de llocs de treball es concentren en el sector terciari, que passa a representar al 66% de la població femenina ocupada, enfront del 54% que enregistrava a l'any 1970, amb un guany 380.000 llocs de treball. El ram de l'energia i l'aigua ha guanyat també 7.000 llocs de treball.

Si s'analitza per períodes s'observa que durant el primer quinquenni, per al conjunt de la població ocupada, les úniques branques que presenten saldos negatius són l'agricultura i el ram de l'energia i l'aigua; en canvi, en el segon quinquenni totes les branques tenen evolucions negatives. Per sexes, els homes que representen entorn el 75% de la població ocupada, segueixen la mateixa evolució. Per contra, les dones en el primer quinquenni presenten evolucions positives en totes les branques, entre les que cal destacar el fort increment del terciari; en el segon quinquenni manté el signe positiu en l'evolució del terciari encara que la seva magnitud sembla purament simbòlica (0,54%)

En conclusió, d'aquesta evolució en resulta una feminització més gran de la població ocupada, que es concreta en una major presència de les dones a l'agricultura, als serveis, al ram de l'energia i l'aigua, i amb un estancament de la seva participació en el sector industrial (veure l'evolució dels índexs de feminització en la Taula XI de

l'Annex).

Per acabar, en analitzar el 1981 l'estructura de la població ocupada femenina, segons els sectors d'activitat per edat, es constata la pèrdua de la participació relativa de les ocupades a l'agricultura a mesura que es redueix l'edat de les dones ocupades. S'observa que entre les dones de 25-34 anys el pes de l'agricultura és inferior que en el grup de dones de 35-44 anys (4% i 10%, respectivament), la qual cosa és compensada per un nombre més gran d'ocupades en el sector industrial (23% versus 17%), mentre que el pes del terciari per ambdós grups d'edat representa el 70%.

3.2 Estructura de la població ocupada per professió

En analitzar l'evolució de l'estructura ocupacional entre 1970 i 1981, es constaten els mateixos processos observats en l'evolució de l'estructura per branca d'activitat. S'ha reduït el nombre de les persones que treballen com a agricultors, ramaders, silvicultors, pescadors i caçadors; s'ha reduït el nombre d'aquells que tenien oficis diversos en la indústria i en el transport i s'ha reduït el nombre de peons no agraris.

Per sexe, les ocupacions que han tingut una expansió més gran entre la població femenina han estat: les professionals liberals i tècnics, el personal administratiu i d'altres treballadors equiparables de l'Administració Pública i de les empreses. La conseqüència ha estat un augment en l'índex de feminització de totes aquestes ocupacions, encara que en poc casos les dones assoleixen el llindar del 50% entre el total d'ocupats (veure Taula XII de l'annex).

La informació detallada sobre la distribució dels ocupats per sexe, proporcionada pel Cens de Població de 1981, segons la classificació adjunta de 83 ocupacions permet

CLASIFICACIONES DE OCUPACION O PROFESION

| Lista A | Códigos de la C.N.O. - 79 (*) |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------|
| 1. Profesionales de ciencias químicas, físicas y geológicas y técnicos similares. | 01 |
| 2. Arquitectos e ingenieros superiores. | 02 |
| 3. Arquitectos e ingenieros técnicos y similares. | 03 |
| 4. Pilotos y oficiales de navegación aérea y marítima. | 04 |
| 5. Profesionales de ciencias biológicas, técnicos en agronomía y silvicultura y similares. | 05 |
| 6. Médicos, veterinarios, farmacéuticos y similares. | 06 |
| 7. Ayudantes técnicos sanitarios y Auxiliares en medicina, veterinaria y farmacia | 07 |
| 8. Estadísticos, matemáticos, actuarios, analistas de informática y técnicos en estas ciencias. | 08 |
| 9. Economistas. | 09 |
| 10. Especialistas y técnicos en contabilidad. | 11 |
| 11. Profesionales del Derecho. | 12 |
| 12. Profesores. | 13 |
| 13. Miembros del clero y similares. | 14 |
| 14. Escritores, periodistas y similares. | 15 |
| 15. Escultores, pintores, decoradores, fotógrafos y profesionales similares. | 16 |
| 16. Profesionales de la música y de espectáculos artísticos. | 17 |
| 17. Profesionales del deporte. | 18 |
| 18. Profesionales, técnicos y similares no clasificados en otras rúbricas. | 19 |
| 19. Miembros de los órganos de gobierno, legislativos y consultivos y personal directivo de la Administración Pública. | 20 |
| 20. Directores y gerentes de Empresas. | 21 |
| 21. Jefes de oficinas administrativas, públicas y privadas. | 31 |
| 22. Taquígrafos, mecanógrafos y operadores de máquinas perforadoras de fichas y cintas y similares. | 32 |
| 23. Empleados de contabilidad y caja, taquilleros y similares. | 33 |
| 24. Operadores de máquina facturadoras, contables, de calcular y de tratamiento automático de datos. | 34 |
| 25. Jefes e inspectores de servicios en los transportes y comunicaciones. | 35 |
| 26. Jefes de tren, revisores y cobradores en los medios de transporte de viajeros. | 36 |
| 27. Carteros, ordenanzas y recaderos. | 37 |
| 28. Telefonistas, telegrafistas y similares. | 38 |
| 29. Empleados de servicios administrativos y similares no clasificados en otras rúbricas. | 39 |
| 30. Directores y gerentes de empresas y establecimientos comerciales. | 40 |
| 31. Propietarios-gerentes de empresas y establecimientos comerciales. | 41 |
| 32. Jefes de ventas y jefes y agentes de compras. | 42 |
| 33. Agentes técnicos de ventas, viajantes y representantes de comercio. | 43 |
| 34. Agentes de cambio y bolsa, corredores de comercio, agentes de la propiedad inmobiliaria, de seguros y otros. | 44 |
| 35. Dependientes de comercio, vendedores y similares. | 45 |

(*) *Clasificación Nacional de Ocupaciones de 1979.*

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| 36. Comerciantes, vendedores y similares no clasificados en otras rúbricas | 49 |
| 37. Directores y gerentes de servicios de hostelería y similares. | 50 |
| 38. Propietarios-gerentes de establecimientos de hostelería y similares. | 51 |
| 39. Encargados de personal de servicios domésticos en establecimientos hogares y similares | 52 |
| 40. Cocineros, camareros y similares. | 53 |
| 41. Personal de servicio en establecimientos, hogares y similares no clasificados en otros grupos | 54 |
| 42. Conserjes, porteros, personal de limpieza de edificios y similares. | 55 |
| 43. Trabajadores del lavado, limpieza y planchado de ropa y similares. | 56 |
| 44. Personal de los servicios de peluquería, tratamiento de belleza y similares | 57 |
| 45. Personal de los servicios de protección y seguridad. | 58 |
| 46. Personal de servicios diversos no clasificados en otros subgrupos. | 59 |
| 47. Directores y jefes de empresas o explotaciones agrarias y de la pesca | 60 |
| 48. Trabajadores por cuenta propia de explotaciones agrarias y de la pesca | 61 |
| 49. Trabajadores agrícolas, ganaderos y similares | 62 |
| 50. Trabajadores forestales. | 63 |
| 51. Trabajadores de la pesca, de la caza y similares | 64 |
| 52. Contraмаestres, jefes de taller, capataces y encargados generales. | 70 |
| 53. Mineros, canteros y demás trabajadores de la extracción de minerales (incluidos líquidos y gases) | 71 |
| 54. Trabajadores siderometalúrgicos. | 72 |
| 55. Trabajadores de la preparación y del tratamiento de la madera y de la fabricación de papel. | 73 |
| 56. Trabajadores en la preparación y obtención de productos químicos y trabajadores asimilados | 74 |
| 57. Trabajadores de la preparación y obtención de productos textiles y similares | 75 |
| 58. Trabajadores del curtido, preparación y tratamiento de pieles | 76 |
| 59. Trabajadores de la preparación, elaboración y fabricación de productos alimenticios y bebidas. | 77 |
| 60. Trabajadores de la elaboración del tabaco. | 78 |
| 61. Trabajadores de la confección de prendas de vestir, tapiceros y similares | 79 |
| 62. Trabajadores de la fabricación de calzado y demás productos de cuero natural o artificial. | 80 |
| 63. Trabajadores de la fabricación de muebles y otros artículos de madera. | 81 |
| 64. Trabajadores de la labra de piedras, mármoles y similares | 82 |
| 65. Trabajadores de la forja de los metales y de la fabricación y ajuste de herramientas y piezas metálicas | 83 |
| 66. Mecánicos, montadores y ajustadores de maquinaria, relojeros, mecánicos de precisión y similares | 84 |
| 67. Electricistas instaladores y montadores de líneas y aparatos eléctricos y ajustadores en electricidad y electrónica | 85 |
| 68. Operadores de emisoras de radio, televisión, equipos de sonorización y proyección cinematográfica. | 86 |
| 69. Fontaneros, soldadores, chapistas, caldereros y montadores de estructuras metálicas | 87 |

| | Códigos de la C.N.O. - 79 |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------|
| 70. Joyeros, plateros y similares | 88 |
| 71. Trabajadores de la fabricación de productos de vidrio y cerámica | 89 |
| 72. Trabajadores de la fabricación de productos de caucho y plástico | 90 |
| 73. Trabajadores de la confección de productos de papel y cartón | 91 |
| 74. Trabajadores de las artes gráficas | 92 |
| 75. Pintores | 93 |
| 76. Artesanos y trabajadores asimilados no clasificados en subgrupos anteriores | 94 |
| 77. Trabajadores de la construcción | 95 |
| 78. Operadores de máquinas fijas y de instalaciones similares | 96 |
| 79. Trabajadores de la carga y descarga, manejo de materiales y mercancías y de movimiento de tierras | 97 |
| 80. Conductores y otro personal de maniobra de los medios de transporte | 98 |
| 81. Trabajadores no clasificados en otros subgrupos (peones) | 99 |
| 82. Personas con ocupaciones no bien especificadas | 00 |
| 83. Profesionales de las Fuerzas Armadas | 22 |

CORRESPONDENCIES CLASSIFICACIO D'OCUPACIONS 1981

Correspondència
llista 83 categ.

Noves categ.

| | |
|-----------------------|-------------------------------------------|
| 48-51 | 1 Treballadors sector primari |
| 57-58, 61-62 | 2 Treballadors tèxtil, confecció |
| 59-60 | 3 Treballadors indúst. alimentària |
| 41,43-44 | 4 Personal serveis domèstics i personals |
| 35 | 5 Dependents comerç |
| 22 i 28 | 6 Telefonistes, mecanogràfes |
| 7 | 7 Ajudants T. sanitaris, Auxiliars |
| 12 | 8 Professors |
| 52,56, 63,81 | 9 Altres treballadors indústria |
| 23, 27 i 29 | 10 Altres empleats serveis administratius |
| 39,40,42,45 i 46 | 11 Altres empleats serveis |
| 32, 34 i 36 | 12 Altres empleats comerç |
| 21 | 13 Caps oficines Administrac. pública |
| 20,30,31, 37, 38 i 47 | 14 Directius empresa privada |
| 19 | 15 Directius empresa pública |
| 6 | 16 Professionals i tècnics C.Salud |
| 1, 5 i 8 | 17 Professionals i tècnics C. Naturals |
| 9, 10, 11 i 14 | 18 Professionals i tècnics C. Socials |
| 15 i 18 | 19 Professionals i tècnics no científics |
| 13 | 20 Clero |
| 82 | 21 Forces armades |
| 83 | 22 No especificades |

afinar una mica l'estudi de la segmentació ocupacional. Tot i que la segmentació ocupacional és un fenomen prou conegut, als efectes de l'objectiu final d'aquesta recerca, l'anàlisi territorial de l'activitat femenina, aquesta anàlisi més detallada pot ser molt útil per determinar la posició relativa de les dones en els respectius mercats de treball regionals.

Amb aquesta finalitat, s'ha assajat una agrupació d'aquestes 83 categories en 20, intentant aïllar aquelles que poden ser considerades més femenines. Segons la nova agrupació resulten tres grups professionals estrictament femenines: servei domèstic (on el 89% són dones), A.T.S. i auxiliars sanitaris (on el 78,15% són dones) i telefonistes, mecanografes i similars (on el 77,96% són dones). Hi ha dos grups professionals més on les dones tenen majoria: treballadors de la indústria tèxtil (57,02%) i professorat (56,59%). En totes les altres professions les dones estan sub-representades encara que hi ha quatre grups professionals més on la seva presència es fa notar. Es tracta del comerç (on són el 44% del treballadors), dels altres empleats de l'administració (on són el 35,6%), dels professionals i tècnics no científics (28,7%) i dels directius de l'empreses públiques (on ja havien assolit el 25% del llocs). Com a nota curiosa, val la pena destacar que el 1981, la presència de les dones entre els professionals i tècnics de la salut i els professionals de les ciències socials no passava del 22%.

Per concloure, val a dir que aquesta anàlisi ha de permetre interpretar el lloc que ocupen les dones en els respectius mercats de treball locals. La hipotèsi formulada en relació a la dependència del nivell d'activitat femenina de les possibilitats d'ocupació dels homes, s'hauria de concretar amb una reducció de l'índex de feminització d'aquelles ocupacions on ambdós sexes estan equilibrats en aquelles regions on les oportunitats de feina pels homes són escasses.

3.3 Estructura de la població ocupada per situació professional

En conjunt, l'evolució de l'estructura de la població ocupada per situació professional entre el 1970 i el 1981, mostra una tendència a l'augment del grup de professionals liberals, del grup d'empresaris sense assalariats, dels membres de cooperatives i d'aquells que treballen pel seu compte (compte propi).

La diferència entre homes i dones és, que per als homes aquest augment suposa una reducció del grup d'assalariats, mentre que per a les dones l'increment dels grups assenyalats en el paràgraf anterior, va acompanyat d'una reducció del pes de les dones que treballen com a ajudes familiars sense remuneració reglamentada. Però aquest no respon a una millor ubicació de la dona en l'estructura ocupacional, sinó que respon a una recomposició de les classes socials pels canvis produïts en l'estructura social durant el període estudiat, com a conseqüència d'un augment en el nivell d'instrucció de la població activa i sobretot de les transformacions en les relacions laborals.

En termes de feminització, la presència de les dones en les diferents categories professional s'ha modificat poc, a excepció feta de la categoria d'ajut familiar on s'ha produït un increment notable: l'any 1970, 3 de cada 10 treballadors d'aquesta categoria eren dones, a 1981 hi ha 4 dones per cada 6 homes que treballen sense remuneració. Les variacions són menys notables en la categoria de compte propi (on passen de l'11,3% al 15,4%) i en la categoria d'empresaris i professionals que contracten a personal (on les dones són el 11,3% a l'any 1970 i el 15,4% a l'any 1981).

La segregació ocupacional també es constata en analitzar les diferències salarials entre homes i dones, però les dades censals no proporcionen cap informació sobre aquest tema. Ara

bé, estudis realitzats sobre la base d'enquestes específiques han constatat: 1er.) que a igualtat de formació, les dones accedeixen al mercat laboral en categories de la piràmide ocupacional més baixes que els homes; 2on.) que les dones reben salaris més baixos que els homes per a les mateixes feines, tot i que legalment l'Estatut dels Treballadors de 1990 va prohibir la discriminació salarial per raó del sexe; 3er) que la discriminació salarial no solament actua via la discriminació indirecta, que assigna a les dones els treballs més mal pagats, sinó que també actua via discriminació directa que consisteix en pagar menys a les dones per a realitzar el mateix treball que els homes.

L'estudi de Amalia Peinado, per exemple, sobre la discriminació salarial a les grans empreses demostra que les dones amb estudis universitaris en promig cobren un 30% menys que els homes que tenen estudis de nivell similar. I per acabar, com exemple de discriminació directa es pot recordar el cas de les treballadores de l'empresa Jaeger de Barberà del Vallès, que cobraven 9.000 pessetes mensuals menys que els seus companys d'idèntica categoria, els quals rebien aquesta quantitat en concepte de "plus de asiduidad".

4 L'ACTIVITAT LABORAL FEMENINA. FACTORS SOCIO-ECONOMICS

4.1 Tendències demogràfiques

Entre els factors demogràfics que poden haver incidit en l'evolució de l'activitat femenina, a continuació es farà referència a l'evolució de la fecunditat des de dos punts de vista. Des del punt de vista del nivell de la fecunditat, en el passat, per l'efecte directe sobre el volum de les generacions que accedeixen al mercat laboral en els diferents moments i, des del punt de vista de la fecunditat del moment des de la perspectiva de la presuposada relació negativa entre nivell de fecunditat i activitat.

4.1.1 El nivell de la fecunditat en el passat

Aquest, sens dubte, ha estat un factor advers a la integració al mercat de treball, no solament de la dona, sinó de tota la població jove, atès que en la segona meitat del període en estudi han assolit l'edat d'inici de l'activitat, generacions cada vegada més plenes augmentant així la pressió demogràfica sobre el mercat de treball.

Durant els primers anys de la dècada dels setantes no es va plantejar cap problema pel que fa a la grandària de les generacions, però cap a final dels setantes, en plena crisi d'ocupació, quan s'estan destruint més llocs de treball que no se'n creen, accedeixen a l'edat de treballar (16 anys) les generacions més plenes del segle nascudes a partir de 1964, any en el qual s'enregistre l'índex sintètic de fecunditat més elevat, al menys des de 1950. A l'any 1964 van néixer prop de 700.000 infants i l'índex sintètic de fecunditat del mateix any indicava que la mitjana era de 3 fills per dona en edat fèrtil; i de fet no va ser fins el 1974 que es es va començar a notar la tendència a la baixa en el nivell de la

fecunditat.

La pressió demogràfica sobre el mercat de treball depèn no únicament del volum de les generacions sinó també de la freqüència de l'activitat per edat, és a dir de les taxes d'activitat. Les taxes d'activitat depenen de les taxes d'escolarització i de la pròpia condició de la dona o, dit d'una altra manera, de la divisió sexual del treball. L'evolució de les taxes d'escolarització i el mateix procés de perllongar els estudis, poden haver tingut un efecte d'alleujar la pressió sobre el mercat de treball, encara que el sentit causal entre els dos fenòmens no és unidireccional, és a dir, les dificultats de trobar una feina aconsellen preparar-se millor. En canvi, l'augment de les taxes d'activitat femenina han contribuït a augmentar la pressió demogràfica sobre el mercat de treball.

Des de la perspectiva de la demanda de treball cal recordar que entre 1975 i 1986, es varen destruir més de dos milions de llocs de treball, de manera que tal com han escrit Isabel Agüero i Alberto Olano, ambdós factors, volum creixent de les generacions i crisi laboral, han coincidit malauradament en el temps:

"El rasgo más significativo de este período respecto al mercado laboral viene dado por esa desafortunada coincidencia histórica a raíz de la cual a las generaciones numerosas o "pletóricas" nacidas durante los años sesenta y setenta, les toca en suerte acceder al mercado de trabajo en plena crisis económica de los setenta. En otras palabras, la oferta de trabajo de jóvenes se expande justo cuando la demanda se contrae, a un ritmo anual de caída ininterrumpida del empleo global del 1,4 por 100, durante estos once años". (Agüero i Olano, 1988, pp.18-19)

A partir de 1985 des del punt de vista de l'ocupació s'inicia el que s'ha anomenat el trienni de la reactivació (1986-88), però el volum de les generacions continuarà pressionat fins ben entrada la dècada dels noranta.

4.1.2 El nivell de la fecunditat del moment

Durant el primer quinquenni del període en estudi el nivell de la fecunditat es va mantenir estable entorn als 2,8 fills per dona. A partir de 1975 però no ha deixat de baixar fins arribar el 1986, amb un índex sintètic de fecunditat de 1,5 fills per dona, la qual cosa representa un reducció propera al cinquanta per cent en 10 anys. Entre 1975 i 1981, la davallada va ser lenta, passant d'un índex sintètic de fecunditat de 2,78 fills per dona a 2,21 fills per dona, però en el darrer quinquenni la tendència decreixent ha estat més acusada.

Aquesta reducció de la fecunditat d'Espanya iniciada cap a la meitat dels setanta no s'ha repartit per igual en tots els grups d'edat. Fins a 1981 seguint la tendència secular es va reduir la fecunditat de les dones més grans (de més de 35 anys) i com a conseqüència l'edat mitjana a la maternitat es va rejuvenir. Després, a partir de 1981 la reducció ha afectat més els grups d'edat de menys de 25 anys, de tal manera que el pes del grup 30-34 en el conjunt dels naixements s'ha vist augmentat, no pas perquè la fecunditat d'aquest grup hagi mostrat signes de recuperació sinó perquè ha disminuït menys que la resta. De tal manera que l'any 1985, per primera vegada, la taxa de fecunditat del grup 30-34 ha estat més elevada que la del grup immediatament anterior: s'ha desplaçat l'edat modal de la fecunditat i s'ha retardat l'edat mitjana de la maternitat.

Aquest canvi de calendari associat a la baixada de la fecunditat, de rejuveniment inicial i de retardament posterior s'ha observat en molts dels països europeus no mediterranis que van iniciar el procés uns anys abans. Fins i tot en alguns d'ells, com Suècia i França va ser l'increment de les taxes dels grups 30-34 i 35-39 els que van provocar una recuperació posterior de l'índex sintètic de

fecunditat (Delgado, 1990).

Es aviat encara per dir si a Espanya seguirà el mateix procés de recuperació. En tot cas, amb les xifres que tenim a la mà pel període en estudi, el que es pot destacar es que les edats modals, tant de l'activitat com de la fecunditat, coincideixen en el mateix grup d'edat i es pot concloure que, tot i que la reducció de la fecunditat i l'increment de l'activitat han estat processos paral·lels en el temps, convé analitzar les evolucions regionals abans de treure cap conclusió definitiva.

4.2 Condicions socials

Entre les condicions socials que han acompanyat el procés creixent de l'activitat femenina cal fer referència a diversos aspectes que han condicionat l'estatut social de la dona: aspectes legals, aspectes lligats a la socialització i al sistema educatiu i aspectes relacionats amb la infraestructura social i als mecanismes de suport amb els quals compta la dona per a compatibilitzar treball i família.

4.2.1 Aspectes legals

El 20 de novembre de 1975 s'inicia la fi de l'etapa franquista. Molt aviat, el mes d'abril de l'any següent (1976) una llei anul·la les disposicions anteriors que obligaven la dona casada a sol·licitar el consentiment del seu marit per acceptar una feina. La nova llei estableix que totes les dones, sigui quin sigui el seu estat civil, podran signar contractes de treball de qualsevol tipus i exercir els drets corresponents en les mateixes condicions que els homes.

Poc més tard, la Constitució democràtica de 1978 estableix l'equiparació dels drets i dels deures entre homes i dones. Aquest mateix any, el govern de l'Estat Espanyol comença a dictar lleis que tenen per finalitat eliminar la discriminació entre les persones i garantir les llibertats individuals, entre les quals val la pena destacar per l'efecte que poden tenir en l'activitat femenina les següents:

1981, octubre: "Llei de bases sobre ocupació" que preveu que la política d'ocupació haurà de basar-se en la igualtat d'oportunitats sense distinció de sexes,

1983, octubre : Creació de l'"Instituto de la Mujer", que tindrà un paper molt actiu vetllant per la igualtat d'oportunitats entre homes i dones.

Actualment la igualtat legal entre homes i dones ja s'ha aconseguit, fins i tot en alguns aspectes la legislació espanyola és més avançada que la normativa de la mateixa Comunitat Europea. En el cas del descans maternal, per exemple, la Comunitat Europea està discutint si es fixa la duració del permís de maternitat en catorze setmanes mentre que a Espanya la llei de març de 1989 va situar el descans maternal en setze setmanes, i preveu, un any d'excedència per tenir cura del nounat amb reserva del lloc de treball, que podrà ser guadit pel pare o per la mare.

Per tant, és pot dir que progressivament a Espanya, pel que fa a l'activitat laboral, la llei s'ha anat modificant en benefici de les dones.

4.2.2 Accés a l'educació formal

L'any 1986, per cada home analfabet encara hi ha més de dues dones que ho són. I, de fet, el pes de les analfabetes es redueix més lentament que el dels analfabets simplement per una qüestió d'esperança de vida diferencial

entre homes i dones; l'analfabetisme és bàsicament una qüestió d'edat i com que la piràmide de població és asimètrica per la cúspide és fàcilment comprensible que hi hagi un major pes relatiu d'analfabetes. Això no és contradictori amb el fet que en el període en estudi les dones han accedit a tots els nivells de l'educació formal. A la Universitat les dones han assolit la igualtat numèrica en la matriculació. Dins l'ensenyament de segon cicle en canvi, les dones estan sub-representades en la formació professional però, en canvi des de l'any 1976 són majoritàries en els estudis de BUP i COU. (Instituto de la Mujer, 1990).

Les diferències en el nivell d'estudis més alt assolit entre homes i dones en les generacions més joves, durant el període en estudi, no solament s'han eliminat sinó que el 1986, les dades padronals indiquen cert avantatge a favor de les dones en el nivell d'estudis superiors. Efectivament, si es pren el grup d'edat de 25 a 29 anys, a l'any 1981 el percentatge de població amb estudis superiors era favorable als homes (15,1% versus 13,4%) i, en canvi, a l'any següent la relació s'havia invertit (11,75% i 14,15% respectivament). Aquest avantatge pot estar associat amb el fet que és més freqüent que les dones estudiïn carreres de grau mitjà i els homes tinguin una participació major en les carreres de llarga durada. No obstant, segons la matriculació del curs 1986-87, les dones representaven la mateixa proporció que els homes tant en les escoles com a les facultats, però en les escoles tècniques superiors només representaven el 15% de les persones matriculades (Instituto de la Mujer, 1990). De manera que ara el problema no és l'accés de les dones a l'ensenyament sinó el tipus d'especialitats que escullan, sigui a la Universitat, sigui a la formació professional o en un altre tipus de formació.

En un estudi publicat pel Consejo de Universidades (1989) sobre l'estoc de titulats universitaris i la seva relació amb el mercat de treball justament pel període 1976-

86 es demostra que l'atur dels universitaris és més elevat en el tipus d'estudis que amb major freqüència realitza la dona, i en les branques d'activitat on aquestes són majoritàriament ocupades. Aquesta és una de les raons per les quals la integració laboral de les universitàries és inferior a la dels universitaris. Les dones continuen accedint poc als estudis de tipus tècnic que finalment són els que proporcionen una integració laboral més immediata.

La sociòloga Marina Subirats ha estudiat els elements vinculats a la socialització que poden influenciar aquest tipus de decisions. Entre altres aspectes destaca a) l'important efecte de la posició de les dones dins del sistema educatiu com a docents les quals malgrat ser majoria en l'ensenyament primari estan en posicions subordinades, i b) els trets sexistes que s'observen en l'educació que es concreten amb una sobre-valoració de tot el que es considera masculí i amb una educació concebuda com a preparació per a la vida adulta per a la producció i no per a la reproducció. (Subirats, 1990).

4.3 Condicions econòmiques

A nivell macro el procés de terciarització ha estat favorable a l'ocupació femenina especialment pels llocs de treball creats pel Sector Públic. L'expansió del Sector Públic en el període en estudi és una conseqüència del procés de reestructuració administrativa obert amb la transició democràtica, i per l'incipient desenvolupament de l'estat del benestar.

A nivell familiar, han estat altres factors els que han impulsat a la dona a integra-se al mercat de treball. Els efectes immediats del procés de reestructuració econòmica i de la crisi laboral del decenni 1975-1986 amb la conseqüent pèrdua de llocs de treball pot haver afectat directament l'activitat femenina en dos sentits. Per una banda, des de la

perspectiva de les dificultats pròpies per a trobar una feina o de la pèrdua directa del lloc de treball. Per altra banda, desde la perspectiva que la pèrdua del lloc de treball del cap de família amb la reducció dels ingressos familiars corresponent ha conduit moltes dones a treballar, encara que fos en condicions irregulars.

En aquest sentit, dels resultats de l'Enquesta de Condicions de Vida y Trabajo de España 1985, es pot deduir que un dels efectes de la crisi va ser l'increment de la població ocupada en condicions irregular, i en especial les dones. Efectivament, aquesta enquesta constata:

- 1er. Major índex d'irregularitat en les dones que en els homes. De cada tres dones ocupades una està en situació irregular, mentre que aquesta relació és de 6 a 1 pels homes. Les dones són la meitat de la població ocupada en el mercat irregular.
- 2on. Major índex d'irregularitat en els treballadors ocupats marginals que en els ocupats estrictes.
- 3er. Major índex d'irregularitat en els treballadors a temps parcial i en el contractes temporals.
- 4rt. Major índex d'irregularitat en els treballadors a domicili que en els que treballen fora de casa.
- 5è. Salari hora més baix pels treballadors irregulars.

Pel que fa a les branques, professions i categories on les formes irregulars de treball són més freqüents la informació recollida adjudica els primers llocs a:

- L'agricultura, el calçat, la confecció i la construcció.
- Al servei domèstic, l'hosteleria i l'ensenyament.
- I dins dels assalariats, el servei domèstic i els treballadors a serveis personals.

Encara que no hi ha informació disponible per a un moment anterior a 1986 per afrontar un estudi de l'evolució

temporal del fenomen, diversos estudis locals han constatat que el treball irregular ha viscut la seva expansió des de finals dels anys setantes i que la dona és especialment demandada per feines que es desenvolupen en condicions laborals irregulars (Sanchis, 1984; Casals i Vidal Villa, 1982; Jodar i Lope, 1985; Benton, 1986; Sabaté i altres, 1991; Ruesga, 1988; entre altres).

5 ESPANYA EN EL CONTEXT EUROPEU.

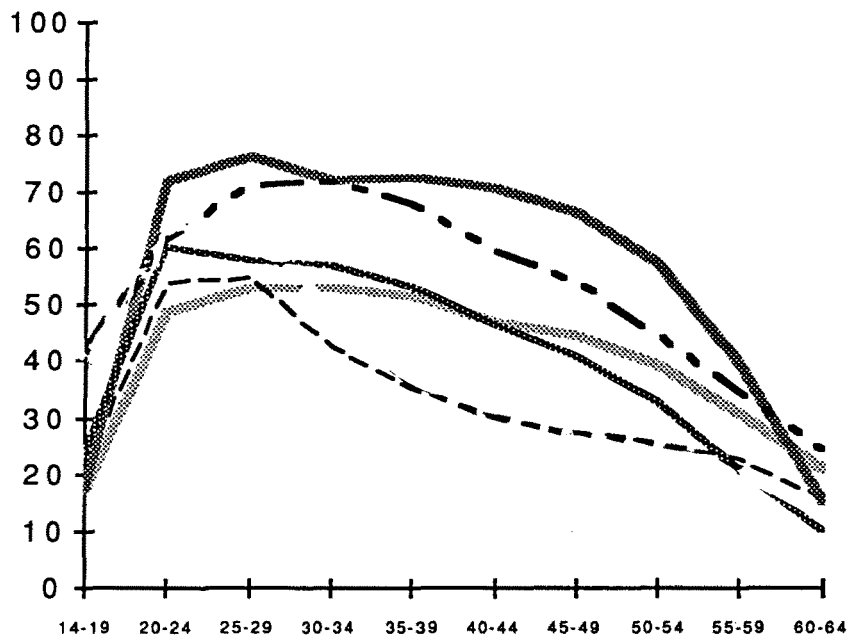
Per situar el fenomen de l'activitat econòmica en un context europeu més ampli es considerarà l'entorn més proper, és a dir, el de l'Europa Mediterrània en el darrer any del període en estudi, 1986. Per aquest any, 1986, EUROSTAT va realitzar una enquesta europea sobre les forces del treball, que permet disposar d'informació comparativa sobre l'activitat femenina en els 12 països europeus, i en alguns aspectes fins i tot a nivell de regions.

En tots els països mediterrànics, el comportament laboral dels homes és molt semblant, tant en el seu nivell global com en llur incidència en les diferents edats. En canvi, entre la població femenina, la integració en el mercat de treball varia molt de país a país, i també de regió a regió. França i Espanya constitueixen els màxims i els mínims de les taxes globals d'activitat (46% i 27% respectivament per a la població major de 16 anys, segons dades de l'enquesta d'Eurostat). El nivell de l'activitat femenina a Portugal, amb una taxa global del 45 per cent, és molt proper a França, mentre que Grècia i Itàlia ocupen espais intermedis entre França i Espanya, ja que les dones actives representen el 34 i el 33 per cent de la població femenina de 16 anys i més, respectivament.

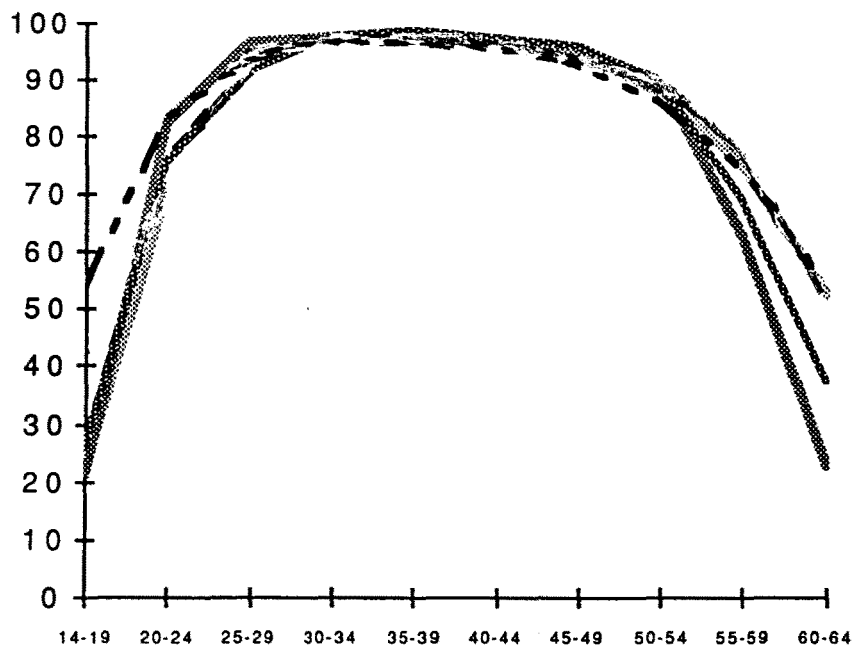
Pel que fa al comportament per edats, es pot afirmar que la diferència entre França i Espanya, es fa més gran a

Gràfic IV.4. TAXES D'ACTIVITAT LABORAL PER SEXE I EDAT. ALGUNS PAÏSOS EUROPEUS. 1986

Dones



Homes



- Grècia
- Espanya
- França
- Itàlia
- Portugal

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Enquesta de les forces de treball. 1986 (Eurostat, 1988)

mesura que augmenta l'edat (Veure Gràfic IV.4). A les edats adultes, a França un 75 per cent de les dones majors de 35 anys es declaren actives, mentre que a Espanya només una de cada tres dones es declara activa. A França la corba de l'activitat femenina té una forma semblant a la masculina. Això vol dir que molt probablement les dones que s'integren de joves en el mercat de treball opten per una carrera professional contínua, és a dir, el matrimoni o el naixement dels fills, molt sovint, no són motius per deixar la feina. Pel que fa a Espanya, ja s'ha vist en l'apartat 2.1, que la corba d'activitat de les dones solteres és molt semblant a la dels homes, en canvi, les taxes d'activitat de les dones casades són molt més baixes a totes les edats. Ara bé, quin és el motiu principal de la gran distància entre l'activitat femenina a França i a Espanya?

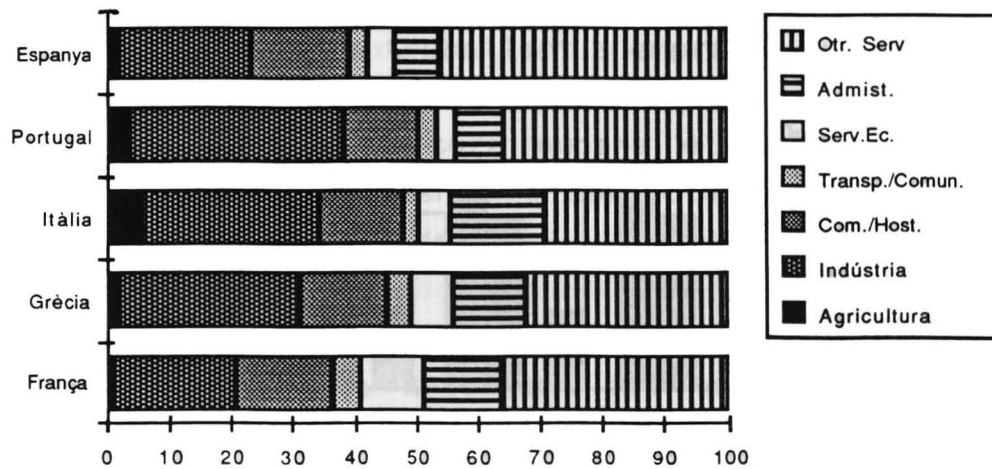
Molt sovint s'ha argumentat que el nivell de la fecunditat és la responsable de les baixes taxes d'activitat femenina, però tal com s'ha discutit en el capítol I, la pressuposada relació inversa entre fecunditat i activitat no sembla ser definitiva, més aviat sembla que és la intervenció d'altres factors de tipus social i econòmic el que pot explicar millor les diferències. En aquest sentit poden formular-se com a mínim quatre hipòtesis: 1a) Que en un passat pròxim, en els darrers 25 anys, la població masculina a França ha tingut menys problemes que a Espanya per a trobar una ocupació, 2a) Que bona part del treball domèstic i en un sentit més ampli, una bona part de les tasques de reproducció no biològica, s'ha transferit al mercat amb anterioritat i en una proporció major que a Espanya, 3a) Que les dones compten amb més facilitats que a Espanya per a compaginar l'activitat laboral amb l'activitat maternal: política familiar pronatalista i bona cobertura del servei públic d'escoles bressol, per exemple, i 4a) Que la dona casada treballadora compta amb un recolzament social i institucional des de fa temps. Vegem però les diferències estructurals entre la població activa femenina dels diferents països.

En analitzar la freqüència de l'activitat segons l'estat civil s'ha vist que a Espanya la taxa d'activitat de les solteres dobla la de les casades. En canvi, a Grècia, Portugal i França la distància entre ambdues taxes és poc important. A França, fins i tot, es dona la relació inversa, és a dir, l'activitat laboral és més freqüent entre les dones casades que entre les solteres (Veure Gràfic IV.5).

L'estudi de l'ocupació i l'atur també revela trets diferenciadors entre països. L'evolució de l'atur segons l'edat segueix la mateixa tendència decreixent en tots els països: a mesura que avança l'edat l'atur és menor. Aquest fet pot indicar que a tot arreu les condicions d'accés al mercat laboral són molt dures per a les dones més joves, i que malgrat les dificultats, un segment molt important de les generacions més joves no té interès en formar part de la població inactiva, que en el cas de les dones seria equivalent a ser "mestressa de casa". El que val la pena destacar en relació a l'atur és que els països s'ordenen de manera inversa a com ho feien en funció de la taxa global d'activitat. Es a dir, Espanya, que enregistra la taxa d'activitat femenina més baixa, té també la taxa d'atur més elevada. Per exemple, en el grup d'edat de 20 a 24 anys, la taxa d'atur de les dones a Espanya dobla la taxa d'atur d'aquell mateix grup d'edat de França. Això vol dir que als països on l'activitat és més baixa la integració de les dones en el mercat de treball topa amb dificultats molt fortes i per tant resulta evident que el fet de treballar o no per a les dones no és únicament una opció personal (Veure Gràfic IV.6).

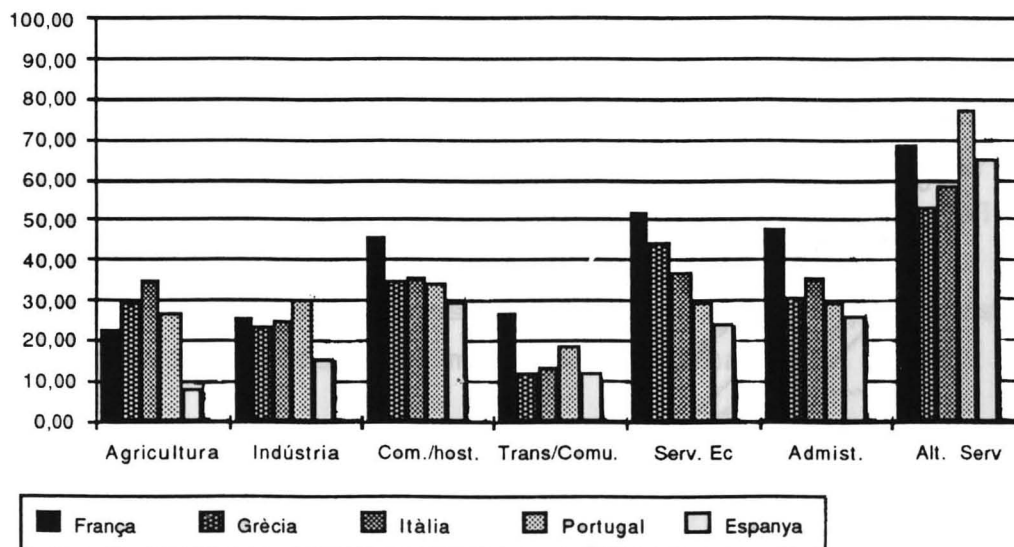
La distribució de la població ocupada femenina entre les diferents branques d'activitat productiva permet detectar diferències importants entre països (Veure Gràfic IV.7). França i Espanya són els països més terciaris, entorn al vuitanta per cent de la població femenina ocupada ho està en aquest sector (comerç, hosteleria, serveis econòmics i...

Gràfic IV. 7.. ESTRUCTURA DE L'OCUPACIO FEMENINA PER SECTORS D'ACTIVITAT. ALGUNS PAISOS EUROPEUS. 1986



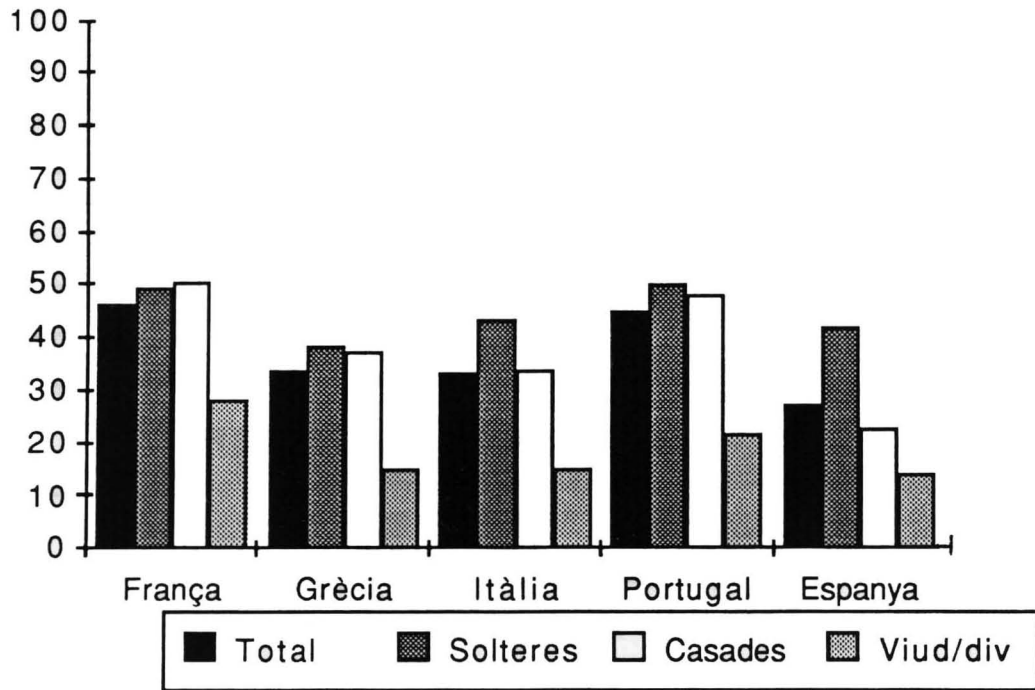
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Enquesta de les forces de treball. 1986 (Eurostat, 1988)

Gràfic IV. 8. INDEX DE FEMINITZACIO PER SECTORS D'ACTIVITAT. ALGUNS PAISOS EUROPEUS. 1986



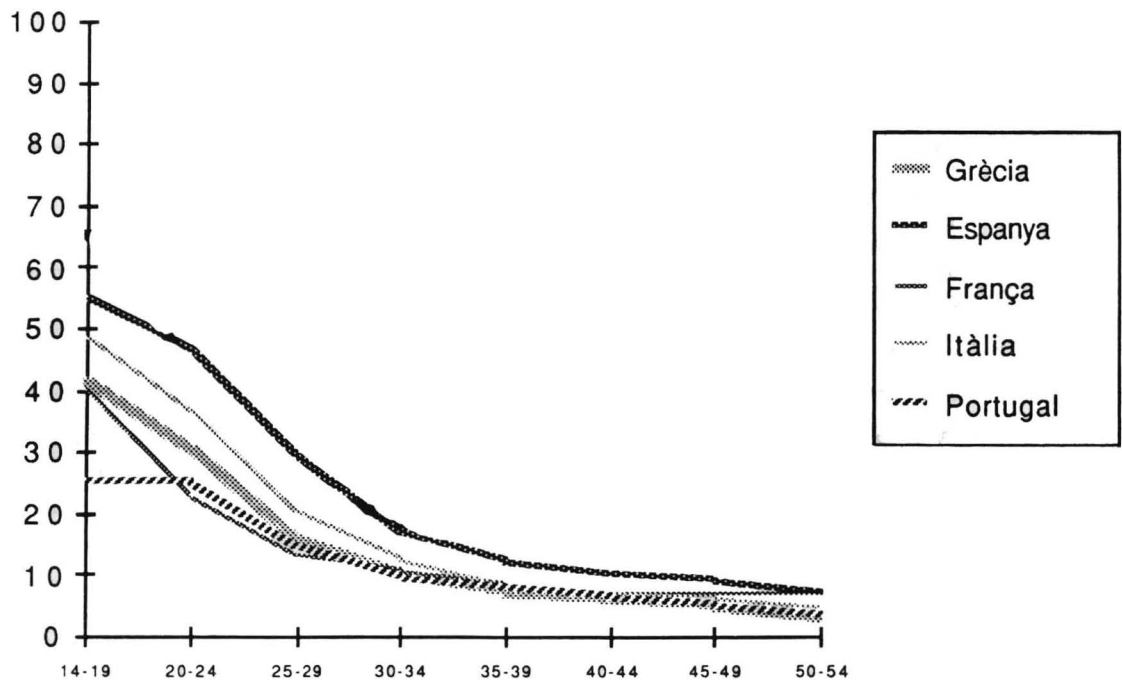
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Enquesta de les forces de treball. 1986 (Eurostat, 1988)

Gràfic IV.5. TAXES D'ACTIVITAT LABORAL FEMENINA PER ESTAT CIVIL. 1986.



Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Enquesta de les forces de treball. 1986 (Eurostat, 1988)

Gràfic IV.6. TAXES FEMENINES D'ATUR PER EDAT. ALGUNS PAÏSOS EUROPEUS. 1986



Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de l'Enquesta de les forces de treball. 1986 (Eurostat, 1988)

administratius i altres serveis). A Portugal, una de cada tres treballadores ho és en el sector secundari, i és el país que presenta una estructura de la població femenina ocupada amb el pes més gran en el sector industrial. A Grècia i Itàlia, de fet, la importància del sector industrial és força semblant. França i Espanya únicament tenen una quinta part de la seva població femenina treballant a empreses industrials. Per altra banda, Itàlia és l'únic país on el percentatge de dones ocupades a l'agricultura supera el 5 per cent, i juntament amb Grècia presenta l'estructura per branques d'activitat menys polaritzada.

En estudiar la feminització de les diferents branques d'activitat es constata ràpidament que la segregació del mercat de treball no és una exclusiva del mercat laboral espanyol sinó que està present en tots els països estudiats (Veure Gràfic IV.8). L'única branca on la dona representa més del cinquanta per cent del total de treballadors ocupats és la d'altres serveis, perquè és aquí on s'inclouen tots els serveis personals. La segona constatació és que França és el país on les dones estan millor representades en bona part de les branques d'activitat, la qual cosa és certa mesura coherent ja que a excepció de Portugal, la taxa d'activitat és força més elevada que als països de l'Europa del Sud. França, en concret, presenta l'índex de feminització més elevat en totes les branques que pertanyen al sector terciari; en canvi, a l'agricultura hi té un índex inferior que Grècia, Itàlia i Portugal; i a la indústria Portugal és la que passa per davant de tots els països, fet que té una explicació per les condicions històriques en les quals es va donar l'accés de la dona al mercat de treball.

A Portugal, l'alt nivell d'activitat femenina pot explicar-se per raons de tipus històric que tenen el seu origen en el període de les guerres colonials. Durant els anys seixantes les dones portugueses es van incorporar massivament al mercat de treball per ocupar els buits que

havien deixat els homes que participaven directament en les guerres colonials. Un cop acabades les guerres no es va produir el replegament de les dones cap a casa propi dels temps de post-guerra, sinó que es varen mantenir en els seus llocs de treball. Més tard, a Portugal va ser el creixement de l'Administració Pública, l'allargament de l'escolaritat i la socialització de molts segments de la reproducció social, el que va provocar un augment en la demanda de treball femení.

En resum, l'anàlisi de l'activitat femenina d'Espanya en el context de l'Europa Mediterrània suggereix la importància dels factors històrics, socio-econòmics i culturals, per a explicar el diferent grau d'integració de la dona al mercat de treball. El procés de terciarització de l'economia comú a tots els països i el procés de davallada de la fecunditat que encara que a diferents temps, també han viscut tots els països mediterrànics, no ha esborrat l'avantatge d'aquells països on, per raons culturals, la dona ha treballat habitualment fora de casa o on per raons socio-històriques hi ha hagut una gran demanda de mà d'obra femenina.

CAPITOL V
ANALISI LONGITUDINAL DE L'ACTIVITAT FEMENINA A ESPANYA

1 L'ACTIVITAT DE LES GENERACIONS A PARTIR DE LA RECONSTRUCCIÓ LONGITUDINAL DE LES DADES DEL MOMENT.

A partir de les dades censals, fent el supòsit que les migracions exteriors i la mortalitat són nul·les, podem seguir les generacions femenines al llarg del període estudiat, i veure com pot incidir el cicle familiar en l'activitat femenina, en particular, en les edats centrals de la maternitat on la compaginació de l'activitat maternal i l'activitat laboral és especialment difícil.

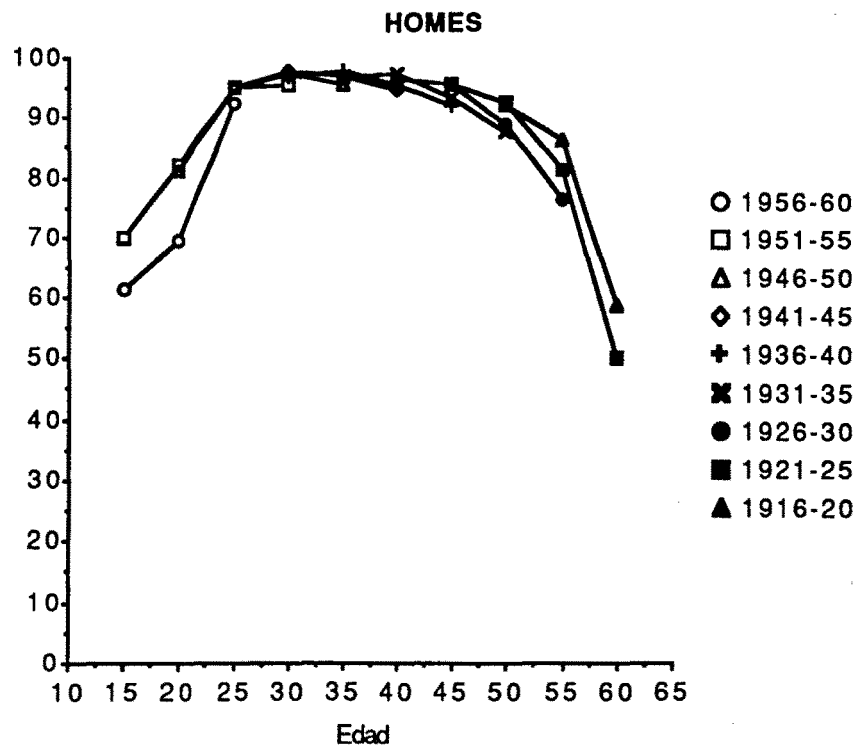
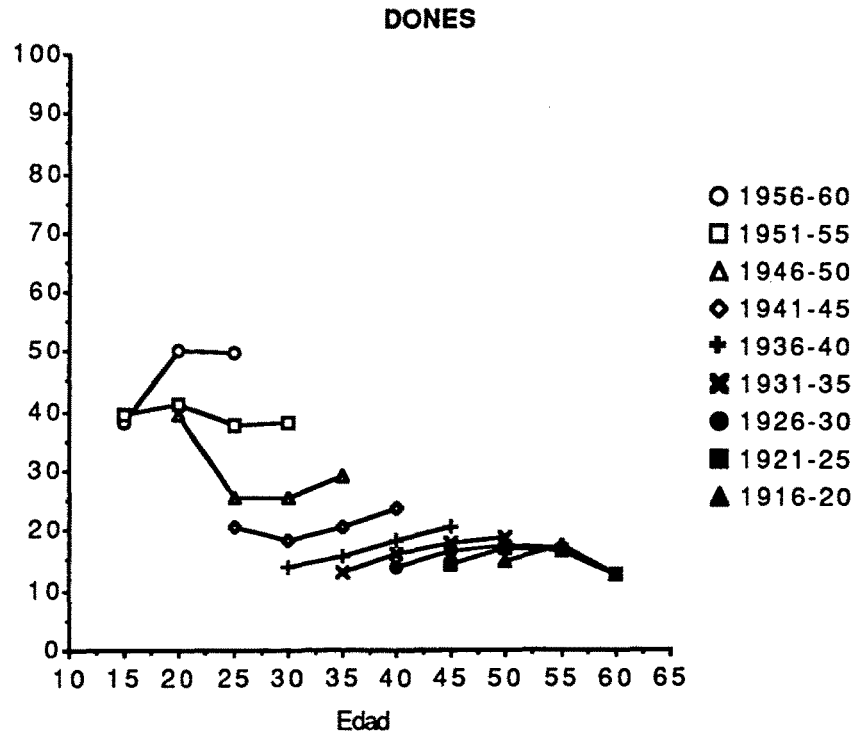
Cal tenir present però, que el comportament laboral de les dones és difícil d'aprehendre a partir de dades agregades d'estocks de dones actives, per la alta freqüència dels canvis de l'activitat a la inactivitat i viceversa, la qual cosa implica que, tot i seguint la història d'una mateixa generació, ens podem trobar que no totes les dones que són actives en el moment $t+1$ comprenen totes les dones de la mateixa generació que eren actives en un moment anterior t . Les interrupcions repetides, les contínues entrades i sortides, tal com he discutit en el capítol I, són el que ens impedeixen tractar l'activitat femenina com a fet no renovable.

La reconstrucció de les taxes d'activitat de les generacions, a partir de les taxes d'activitat per edat dels quatre moments estudiats, presentada en la gràfica V.1 permet intuir o deduir els canvis generacionals que s'estan produint en el comportament laboral de les dones durant l'etapa del cicle vital en la qual l'activitat maternal és més intensa.

La representació de les corbes d'activitat masculines per generacions permet contrastar la importància del canvi generacional pel que fa a l'activitat femenina. La gràfica per generacions dels homes té una gran semblança amb la

GRAFIC V.1

TAXES D'ACTIVITAT LABORAL DE LES GENERACIONS PER EDAT. DONES I HOMES. ESPANYA.



Font: Taula XVIII

gràfica per moments (veure gràfica V.1). Ambdues corbes indiquen que entre els 25 i els 50 anys, pràcticament el 95 % dels homes de totes les generacions es mantenen actius.

De les corbes d'activitat masculines per generacions, el que més crida l'atenció és que la generació més jove, nascuda entre 1956 i 1960, ha tingut una incorporació a l'activitat bastant més lenta o més tardana que l'anterior per l'allargament dels estudis, ja que la proporció d'actius cap als 20 anys és bastant més baixa. Però al complir els 25 anys, o millor dit entre els 25 i 30 anys, el seu nivell d'activitat s'equipara amb el nivell d'activitat de les dues generacions anteriors a la mateixa edat.

En el gràfic de les dones, s'observa que l'allargament dels estudis no té efectes gaire importants en la reducció de l'activitat en el grup d'edats més joves, de 16 a 19 anys. Les corbes d'activitat femenines per generacions mostren que en els darrers vint anys s'han produït canvis molt notables en la vinculació de la dona amb l'activitat laboral. Malgrat que no he pogut reconstruir la història completa de cada generació, no sembla massa arriscat fer les constatacions següents:

- 1a. L'activitat de les generacions femenines nascudes abans de 1950, s'acobla a la forma bimodal segons la qual l'activitat és més alta abans del casament; baixa durant els anys centrals de la maternitat, perquè se suposa que la dona no necessita treballar o que la presència de infants a la llar fa que el treball domèstic i de cura augmenti; i a partir dels 30 anys, el pendent de la corba es fa positiu indicant que es produeixen incorporacions a la vida laboral activa o bé reintegracions, motivada per una necessitat d'ingressos familiars addicionals.

Aquest patró és clarament visible en les corbes de les

generacions nascudes entre 1930 i 1950.

- 2a. En la generació nascuda entre 1950 i 1955 gairebé no hi ha diferència entre l'activitat als 20-24 anys i la taxa del grup següent. Això podria ser un indicador que pot haver disminuït la freqüència de l'alternança entre l'activitat i la inactivitat, i que les dones d'aquesta generació marquen una tendència a continuar en la població activa i a treballar durant més anys que les generacions anteriors, tot i que en aquestes edats (25-29) l'estat civil més comú és el de casada i que moltes dones ja han tingut el seu primer fill.
- 3a. La generació nascuda entre 1955 i 1960, la més jove de totes les generacions que es poden analitzar amb la informació disponible, confirma la tendència indicada per la generació anterior i l'accentua. Als 20-24 anys, un 50% de les dones d'aquesta generació nascuda durant la segona meitat dels anys cinquantes formaven part de la població activa, i en el grup d'edat següent, quan el setanta per cent d'aquestes dones, segons dades de l'Enquesta de Fecunditat ja s'havien casat, la taxa d'activitat continuava essent la mateixa. De manera que entre els 20 i els 30 anys, les sortides de l'activitat laboral, que s'hagin pogut produir, s'haurien compensat amb noves entrades. Per tant, es pot dir que la generació anterior és la generació de la transició del patró de l'activitat i la darrera és la del canvi. Caldrà veure, quan tinguem els resultats del cens que s'acaba de fer, com ha evolucionat aquesta tendència. De tota manera les estimacions disponibles per a principis dels noranta, provinents de l'Encuesta de Población Activa, permeten confirmar un reforçament de la voluntat de les generacions nascudes durant la segona meitat dels anys cinquanta, de mantenir-se en el mercat de treball, fins i tot d'augmentar la seva presència després de complir els 30 anys.

El sociòleg Gil Calvo (1989) coincideix amb els meus resultats sobre la participació laboral de la dona i la natalitat. Aquest autor, de l'anàlisi les taxes femenines d'activitat econòmica, procedents de la sèrie històrica de l'Encuesta de Población Activa, homogeneïtzada per Isabel Agüero i Carmen de Miguel, conclou:

"Podrà advertirse que todas las cohortes tradicionales exhiben la pauta retirada-reingreso de la actividad por matrimonio, maternidad y crianza. En efecto, paralelamente a los varones de su edad, su tasa asciende en las fases iniciales hasta un máximo situado en el grupo de veinte a veinticuatro años, para desde allí descender conforme se producen las bodas y los nacimientos. El fondo de la "V" del valle de retirada-reingreso por crianza puede situarse en el grupo de treinta a treinta y cuatro años de edad, como sucede con las cohortes más primitivas y prolíficas, o en el veinticinco a veintinueve años de edad, como sucede con las más recientes y controladoras de su natalidad. A partir de ahí, conforme el hijo menor alcanza la edad de escolaridad obligatoria, se produce un modesto reingreso en la actividad económica.

Pero esta pauta tradicional es rota por la cohorte de mujeres nacidas entre 1957 y 1961, primeras en no hacer aparente la retirada por crianza (lo que podría indicar una discontinuidad histórica). Al pasar del grupo de los veinte a veinticuatro años hasta el de los veinticinco a veintinueve años de edad, lejos de reducir su tasa de actividad (como hasta entonces habían hecho todas las cohortes predecesoras), por el contrario la incrementan, pasando a dibujar una trayectoria de actividad comparable a la masculina." (Gil Calvo, 1989, pàg.149)

A continuació, el mateix autor, discuteix la fiabilitat del concepte d'activitat econòmica, quant que es basa en la autopercepció subjectiva de l'entrevistat, i per tal de confirmar els resultats anteriors, recorre a un indicador més fiable, estimat pel també sociòleg Luís Garrido Medina, en la seva tesi doctoral: la taxa absoluta d'ocupació, que es diferencia de la taxa clàssica d'ocupació, en què és mesurada sobre la base poblacional. Els nous resultats no s'allunyen gens dels que he transcrit més amunt.

La tesi doctoral de Luís Garrido (1988) proporciona constatacions addicionals, referides a l'evolució de les taxes de mestresses de casa, que il·lustren de manera més completa el canvi generacional en quan a l'actitud de les dones envers al treball extradomèstic: la tendència creixent de l'activitat laboral de les generacions es correspon amb una tendència decreixent de les mestresses de casa.

2 NUPCIALITAT, FECUNDITAT I ACTIVITAT. RESULTATS DE L'EXPLOTACIÓ DE L'ENQUESTA DE FECUNDITAT

L'enquesta de fecunditat de 1985 tal com s'ha explicat en el capítol II, va dedicar la secció sis a la investigació de la història ocupacional de les dones. La informació recollida en aquell apartat, tot i presentar serioses limitacions per a l'estudi complet de la relació entre l'activitat econòmica i la constitució familiar (a causa de la imprecisió en el calendari dels esdeveniments que impedeix conèixer la durada de cada estat o condició d'activitat), és susceptible d'una explotació molt més rica que la oferta pel propi INE.¹

Amb la informació de l'enquesta de fecunditat, extreta directament de cinta gravada de les dades individuals, és possible matisar les tendències de canvi generacional dibuixades en l'apartat anterior. L'avantatge de disposar de dades individuals permet aprofundir en la relació entre l'activitat i la fecunditat, a partir de l'anàlisi de les característiques socio-demogràfiques de les dones d'una mateixa generació que han seguit itineraris laborals

¹ Les taules publicades per l'INE d'aquesta part de l'enquesta de fecunditat es limiten al nombre total de dones que han treballat en cada una de les fases del cicle vital, segons diferents característiques sociodemogràfiques, per tant el problema plantejat més amunt, en relació a les successives entrades i sortides es manté i continuem sense saber, per exemple, quantes de les dones que treballen en la segona fase ja han treballat en la primera i quantes són noves incorporacions.

diferents i esbrinar si l'activitat laboral continuada implica un comportament reproductiu diferent o bé si únicament comporta alteracions en el calendari dels naixements i no pas en la intensitat de la fecunditat.

2.1 Les trajectories laborals i familiars

Malgrat les limitacions pel que fa al desconeixement de la durada de cada període d'activitat, crec que els resultats obtinguts per aquest procediment són molt interessants, ja que permeten identificar quins són els itineraris principals i quins són minoritaris per a cada generació, la qual cosa és un indicador dels canvis recents en la situació de la dona en l'àmbit familiar i en l'àmbit laboral, i de com les diferents generacions han anat enfrontant el problema de compaginar el treball reproductiu amb el treball extradomèstic. Vegem quines són les xifres i les conclusions que es poden treure (veure quadre V.1)

En el quadre V.1 es reproduïx la distribució de les dones de la mostra que pertanyen al col·lectiu estudiat, és a dir, de totes les dones casades o unides que han tingut fills, per itineraris i per grups quinquenals de generacions. La darrera fila del quadre V.1 correspon al conjunt de generacions estudiades que abarca des de 1935 a 1967².

En l'anàlisi dels resultats em referiré principalment al comportament de la generació nascuda en la immediata post-

² La data de referència de l'enquesta és el 30 de juny de 1985 i les dones entrevistades tenien entre 18 i 49 anys complerts, per tant havien nascut entre l'1 de juliol del 1935 i el 30 de juny del 1967. En la pràctica es varen entrevistar algunes dones que tenien l'edat requerida però que havien nascut uns mesos abans o després de les dates esmentades. En aquest estudi no han estat tingudes en compte. D'aquesta manera totes les generacions de la recerca són quinquenals a excepció de la més jove (1/7/1965 a 31/6/1967) que només agrupa dues generacions anuals (consultat gràfic III.1: Diagrama de Lexis).

QUADRE V.1 DISTRIBUCIO DE LES DONES CASADES O UNIDES AMB FILLS PER ITINERARI LABORAL-FAMILIAR I GENERACIONS. GENERACIONS DE 1935-39 A 1965-67. (Relatiu)

| GENERACIO | GRUPS D' EDAT | ITINERARIS | | | | 5 |
|-------------|---------------|------------|------|------|-------|------|
| | | 1 | 2 | 3 | 4 | |
| 7/65 - 6/67 | 18-19 | 21,05 | 0,00 | 0,00 | 15,79 | 5,26 |
| 7/60 - 6/65 | 20-24 | 22,39 | 6,18 | 3,09 | 25,87 | 0,77 |
| 7/55 - 6/60 | 25-29 | 39,42 | 7,94 | 4,76 | 24,47 | 1,06 |
| 7/50 - 6/55 | 30-34 | 34,07 | 6,54 | 6,64 | 31,86 | 1,54 |
| 7/45 - 6/50 | 35-39 | 28,62 | 3,98 | 7,42 | 32,60 | 1,77 |
| 7/40 - 6/45 | 40-44 | 23,80 | 3,65 | 7,58 | 31,77 | 1,82 |
| 7/35 - 6/40 | 45-49 | 25,52 | 2,71 | 7,81 | 27,40 | 2,19 |
| 7/35 - 6/67 | 18-49 | 29,40 | 4,86 | 6,74 | 29,75 | 1,67 |

| GENERACIO | GRUPS D' EDAT | LABORAL-FAMILIARS | | | TOTAL |
|-------------|---------------|-------------------|------|-------|-------|
| | | 6 | 7 | 8 | |
| 7/65 - 6/67 | 18-19 | 0,00 | 0,00 | 57,89 | 100 |
| 7/60 - 6/65 | 20-24 | 0,77 | 6,56 | 34,36 | 100 |
| 7/55 - 6/60 | 25-29 | 0,66 | 2,25 | 19,44 | 100 |
| 7/50 - 6/55 | 30-34 | 0,00 | 2,02 | 17,32 | 100 |
| 7/45 - 6/50 | 35-39 | 0,09 | 2,47 | 23,06 | 100 |
| 7/40 - 6/45 | 40-44 | 0,00 | 3,55 | 27,83 | 100 |
| 7/35 - 6/40 | 45-49 | 0,21 | 4,58 | 29,58 | 100 |
| 7/35 - 6/67 | 18-49 | 0,19 | 3,15 | 24,24 | 100 |

Font: Taula XV.1 de l'Annex.

guerra (generació 1940-45) i al comportament de la generació que va néixer just abans d'iniciar-se la recuperació i explosió de la natalitat dels anys seixanta, concretament entre 1955 i 1960. El temps que separa el naixement d'ambdues generacions, 15 anys, és suficient per avaluar les mutacions produïdes en la situació social i familiar de la dona a Espanya, iniciades a finals dels seixanta, i potenciades pels moviments feministes dels setanta, moment en el qual les dones de la generació més jove (1955-60) estaven en edat de començar a treballar i aviat de casar-se i de formar una família ³. Per altra banda, exclouré de l'anàlisi a les generacions que tenien menys de 25 anys en el moment de l'enquesta perquè la majoria de les dones eren solteres en aquest moment.

2.1.1 Itineraris principals i secundaris

Tant si es pren el conjunt de les generacions estudiades (1935 a 1967), com si es mira les dues generacions seleccionades (1940-45 i 1955-60), s'adverteix que els itineraris majoritaris són el 1'1 (activitat en les tres etapes del cicle vital), el 4 (activitat només abans del casori) i el 8 (sense activitat en les tres etapes), però l'ordre d'importància és diferent en cada cas.

Pel conjunt de les generacions, es constata que prop d'un 30% de les dones (són 1.549 dones, que representen exactament el 29,75% del col·lectiu), han estat atribuïdes a l'itinerari 4, perquè varen treballar de solteres, van deixar-ho de fer en casar-se i més tard no hi han tornat.

³ Cal tenir present que per a la generació més jove, els resultats obtinguts no poden ser extrapolats al conjunt de la generació, ja que el fragment del cicle familiar és excessivament curt i correspon a una etapa primerenca en la qual hi ha certs comportaments que per a aquesta generació encara estan per definir; fer-ho significaria introduir un fort biaix.

L'itinerari 1, indicatiu d'una activitat "continuada" ⁴ agrupa al 29,4% de les dones (1.531 dones), per tant està a poca distància de l'anterior. Finalment, l'itinerari 8, és el tercer en importància, representa una quarta part del col·lectiu estudiat (1.262 dones) i d'alguna manera és l'oposat a l'anterior, ja que reuneix les dones que van declarar que no havien treballat mai, i que per tant es consideraven de professió mestresses de casa per tota la vida. El complementari a 100 de l'itinerari 8, ens dóna una mesura de la intensitat de l'activitat laboral femenina, és a dir, ens indica el percentatge de dones que han treballat en algun moment de la seva vida; per tant, és també igual al sumatori dels itineraris de l'1 al 7; pel conjunt de les generacions estudiades, la intensitat de l'activitat femenina és del 75,76%, ja que en l'itinerari 8 s'hi apleguen una quarta part de les dones.

En analitzar l'evolució per generacions, entre 1955 i 1960, es constata un augment en la intensitat de l'activitat, és a dir, una pèrdua del pes de les mestresses de casa dins del conjunt (itinerari 8); en canvi, entre les generacions més joves, que en el moment de l'enquesta encara no havien complert els 25 anys, la intensitat és més feble. La menor integració laboral de les dones més joves s'explica per les taxes d'escolarització més que no pas per un retorn al model tradicional; aquest model d'activitat laboral exclusivament abans del matrimoni (itinerari 4), presenta una tendència a la baixa, mentre que l'activitat en les tres etapes del cicle familiar és més important com més joves són les generacions (a excepció de les nascudes després de 1960).

Els cinc itineraris restants són minoritaris atès que en conjunt agrupen al 17%. Dins d'aquests itineraris cal distingir entre els itineraris que inclouen una activitat laboral abans del matrimoni (itineraris 2 i 3) i els que

⁴ Estrictu sensu no es pot parlar d'activitat continuada sinó d'activitat en les tres etapes estudiades.

agrupen dones que no van tenir cap experiència laboral abans de casar-se (itineraris 5, 6 i 7).

Dins del primer grup (itineraris 2 i 3), que representa el 12% de les dones del col·lectiu, l'itinerari 2 que indica treball en la primera i segona etapa però no en la tercera, és a dir, no després de tenir el primer fill, agrupa prop del 5% de les dones del conjunt de les generacions estudiades, però hi ha diferències entre generacions: les més joves tenen percentatges més elevats. L'itinerari 3, que indica activitat abans del matrimoni i després del naixement del primer fill però no durant l'interval protogenèsic, que pel conjunt agrupa gairebé al 7% mostra una tendència de canvi a la inversa, quan més joves són les dones menys pes té aquest itinerari. Cal tenir present que estem treballant amb històries de vida de diferent durada, i que les més joves que en el moment de l'enquesta eren part del itinerari 4 (activitat laboral només abans del matrimoni) en un futur podrien traslladar-se a l'itinerari 3, en el cas que tornessin a reintegrar-se al mercat laboral.

Dins del segon grup d'itineraris (itineraris 5,6 i 7), que reuneixen a dones sense experiència laboral abans del matrimoni, hi tenim 3 itineraris encara més minoritaris (en total només representen el 5% de les dones del col·lectiu). L'itinerari 6, només representa al 0,19% de les dones, és per tant del tot descartable. Això vol dir que és molt estrany treballar només entre el matrimoni i el naixement del primer fill. L'itinerari 5 agrupa el 1,67% del col·lectiu considerat. Són dones que han treballat en la segona i tercera etapa però no abans del matrimoni. L'itinerari 7, que indica activitat laboral després del naixement del primer fill té un pes relatiu una mica més important, doncs agrupa el 3,15% de dones casades o unides amb fills del conjunt de les generacions estudiades, però segueix essent minoritari.

En resum, la majoria de les dones estan representades

pel model tradicional, segons el qual la feina és abandonada en el moment del matrimoni i l'activitat en certa manera continuada; en canvi la figura de la mestressa de casa peur a tota la vida no ha estat mai la més representada.

2.1.2 El canvi generacional

Pel que fa a les dones nascudes en la immediata posguerra, l'experiència més comuna està representada per l'itinerari 4 : una tercera part de les dones d'aquesta generació (exactament un 33%) van treballar fins que es van casar i després deixaren la feina per a no tornar a treballar. En segon lloc, apareixen les mestresses de casa (itinerari 8) agrupant un 28 % de les dones d'aquesta generació (la intensitat de l'activitat és doncs del 72%, una mica inferior a la mitjana), mentre que l'itinerari 1, que indica que s'ha treballat en cada una de les tres etapes inicials del cicle familiar, està menys representat que en el conjunt de les generacions, ja que només hi localitzem un 23% de les dones del col·lectiu estudiat que van néixer entre 1940 i 1945.

Les generacions nascudes entre 1955 i 1959, que es van fer grans els anys setanta, presenten un panorama força diferent: 4 de cada 10 dones d'aquestes generacions que han viscut l'experiència de casar-se o unir-se i de tenir un fill, han treballat abans del casori, s'han casat i han continuat treballant, i després de tenir el seu primer fill també han estat vinculades a l'activitat laboral. Aquesta és la trajectòria representada per l'itinerari 1, i els resultats són significativament diferents als de la generació nascuda en la immediata posguerra, per a la qual només representa a 2 de cada 10 dones. Per altra banda, l'itinerari 4, que era el més freqüent per a les generacions nascudes entre 1940 i 1945 agrupa a un 25% de les dones. Per tant, una

quarta part de les dones del col·lectiu de les generacions nascudes durant la segona meitat dels cinquanta, han treballat de solteres només i, de moment, no han tornat a fer-ho a les altres etapes del cicle familiar. Cal tenir present que aquestes dones tenien entre 25 i 30 anys en el moment en què les varen entrevistar (1986), mentre que la generació de la postguerra ja havia complert el seu 40è. aniversari; és a dir, que les dones de la generació que van néixer entre 1955 i 1960, abans de complir els 40 anys encara poden reemprendre l'activitat laboral, amb la qual cosa suposaria una reducció encara més gran de pes relatiu del model tradicional, ja que en un futur algunes d'aquestes dones podrien passar a formar part de l'itinerari 3 (activitat abans del matrimoni i després del 1er fill, però no en el interval protogenèsic) el qual està força subrepresentat en aquesta generació en comparació amb la més gran.

Per últim, en tercer lloc, trobem l'itinerari 8, que representa una quinta part de les dones d'aquestes generacions (1955-60), que en aquesta etapa de la seva vida no han realitzat cap treball extradomèstic. En conseqüència la intensitat de l'activitat laboral d'aquesta generació, igual al 80,5% de les dones, és 8 punts més alta que la intensitat de la generació nascuda en la immediata postguerra. I molt probablement, si tornéssim a entrevistar les dones de la generació de la segona meitat dels cinquanta a finals de segle, a l'any 2.000, moment en el qual hauran complert els quaranta anys, és a dir, quan tinguin entre 40 i 45 anys, edat que tenia la generació de la postguerra quan es va fer l'Enquesta de Fecunditat, encara trobaríem més diferències inter-generacionals.

Quan varen entrevistar les més joves tot just tenien entre 25 i 30 anys, per tant encara no havien sortit del punt d'inflexió que caracteritza la forma bimodal de l'activitat femenina. Recordem que la pregunta sobre l'activitat després

del naixement del primer fill no precisa en quin moment s'inicia de nou l'activitat.

D'aquí a uns anys, totes les dones joves que van declarar no haver treballat en la tercera etapa, encara poden fer-ho en un futur. Fent una mica de prospectiva, amb supòsits extrems, com per exemple, que totes les que havien treballat abans (itineraris 2, 4 i 6) es reintegressin al mercat del treball abans de l'any 2.000, i que les que no ho havien fet mai (itinerari 8) s'hi integressin també en aquests anys, els itineraris parells, 2, 4, 6 i 8, no hi quedaria cap dona i la intensitat de l'activitat laboral de la generació nascuda entre 1955 i 1960 seria del 100 per cent. Els itineraris senars tindriem la següent distribució: 47,34% el perfil 1 (activitat continuada); 29,23% el perfil 3 (activitat en la primera i tercera etapa del cicle familiar, no durant el cicle protogenèsic); 1,7% el perfil 5 (activitat només en l'interval protogenèsic); i 21,7% al perfil 7 (activitat només després del naixement del primer fill).

De tota manera, les trajectories que en un futur puguin esdevindre majoritàries per a la generació 1955-60, no depenen únicament del que facin les dones que varen contestar "No" a la pregunta "Va treballar després del neixement del seu fill?". L'evolució futura depen molt més del camí que segueixin totes les altres dones d'aquesta generació que en el moment de l'enquesta no formaven part del col·lectiu de les dones casades o unides establement que havien tingut com a mínim un fill. Cal tenir present que estem estudiant el comportament laboral i familiar de la generació 1950-55, a partir de una mostra molt esbiaixada, ja que en el moment de l'enquesta només un 54,83% de les dones d'aquesta generació s'havien casat i havien tingut almenys un fill ⁵. En canvi,

⁵ De les altres dones d'aquesta mateixa generació, un 13,98% estaven casades però no tenien fills; 0,58% tenien fills però no tenien una unió estable i el 30,62% eren dones solteres sense

quan parlem de la generació de la posguerra (1940-45), estem parlant del 89,71% de les dones d'aquesta generació que foren entrevistades.

De tota manera, la generació de nascudes entre 1950-55, de les quals el 82% a 1985 ja formaven part del col·lectiu de casades o unides amb fills, mostra la mateixa tendència que la immediatament posterior (1955-60), amb una intensitat global molt elevada (80,5% de les dones han treballat alguna vegada) i amb un pes important de la trajectòria laboral continuada (34,07% de les dones a l'itinerari 1).

Per tant, si és cert que la generació 1950-55 és la generació de la transició i la generació 1955-60 és la del canvi, cal esperar encara modificacions més grans de les trajectòries futures d'aquesta generació que, probablement, marcaran una major integració laboral en totes les etapes del cicle familiar.

Ara bé, fins i tot sense necessitat de fer supòsits extrems pel col·lectiu de dones de la generació nascuda des de 1950 a 1955 que l'any 1986 ja havien viscut l'experiència d'haver-se casat i haver tingut al menys un fill, a l'any 2.000 els itineraris laboral-familiars per al conjunt de la generació 1950-55 poden haver canviat bastant.

Les altres dones d'aquesta generació que l'any 1986 no s'havien casat o unit cap vegada i no havien tingut fills, és probable que ho facin en una etapa posterior. En aquest sentit, el camí que decideixin prendre pot fer variar força la distribució d'aquesta generació per itineraris al final de l'etapa reproductiva.

Per concloure, val la pena destacar els següents punts: En primer lloc, el model de mestressa de casa per a tota la

unió estable i sense fills.

vida mai no ha estat el més generalitzat. Segons les estimacions presentades en el Quadre V.1, la intensitat de l'activitat, pel conjunt de les generacions estudiades seria del 75 per cent (complement al itinerari 8). Es a dir, de cada 10 dones que tenien entre 18 i 49 anys el més de juny de 1985, 7,5 han viscut l'experiència de treballar amb remuneració o sense, almenys una tercera part de la jornada normal, alguna vegada a la seva vida (tal com resa a la pregunta 601 del qüestionari que obre la secció 6 de l'enquesta, veure Annex). La tendència però, pel que fa a la intensitat laboral és creixent, com més joves són les generacions estudiades més elevada és la intensitat assolida i menys freqüent la figura de mestressa de casa.

En segon lloc, dels resultats obtinguts es pot deduir que les dones que no han treballat abans del matrimoni tenen poques probabilitats de fer-ho després. Unicament un 5% de les dones entrevistades que s'han casat o unit alguna vegada i que han tingut fills, s'havien trobat en aquesta situació (el 5% és el resultat de sumar les freqüències dels itineraris 5, 6 i 7).

En tercer lloc, l'efecte inhibidor de l'activitat laboral en la dona a causa del matrimoni sembla ser molt fort; per tant, sembla clar que per, a certes generacions, el matrimoni ha estat una sortida professional estable. Sortida que cada vegada està menys prodigada tal com reflexa l'evolució marcadament decreixent de l'itinerari 4 (activitat només abans del casori) per generacions. Les generacions més joves estan ajornant la sortida laboral per a estadis posteriors del cicle de la vida familiar.

Malauradament, tal com està dissenyada l'Enquesta de Fecunditat, no podem dir massa cosa sobre l'efecte precís del naixement dels fills, però és ben clar que l'efecte inhibidor del matrimoni en l'activitat femenina és cada vegada més feble.

En quart lloc, la propensió a abandonar la feina o a deixar de formar part de la població activa, entre les dones que han treballat de solteres, amb motiu del matrimoni o del naixement dels fills, és més petita en la generació més jove (1955-60) que en la generació nascuda a la posguerra. Per les primeres és d'un 48,5% mentre que per les segones és d'un 64,36% ⁶. Les dones nascudes en la segona meitat del anys cinquanta, durant el període de formació de la família, han desenvolupat una carrera laboral "contínua", amb una freqüència molt més elevada que les que nasqueren 5, 10 o 15 anys abans. Per altra banda, la probabilitat de no tornar a treballar després del naixement del primer fill, si bé es una mica més elevada en la generació de 1955-60 que en la de la posguerra, perquè són moltes més les dones que segueixen treballant de casades, no arriba a ser tan alta com per a compensar les sortides d'activitat que han deixat de produir-se en el moment del matrimoni, en relació a la generació de la posguerra.

Es confirma, doncs, la generació del cinquanta-cinc cinquanta-nou, com a la generació del canvi. Val a dir que aquesta generació s'ha pogut beneficiar de l'existència d'avenços tècnics que han reduït el temps necessari pel treball domèstic, de més facilitats per accedir a la formació universitària i de certa expansió del terciari i en especial dels cossos administratius del sector públic en l'etapa democràtica amb el conseqüent increment de la demanda de mà d'obra femenina. Però, tant o més important ha estat el canvi de mentalitat en relació al que s'espera que una dona faci en la nostra societat.

⁶ Aquests percentatges són el resultat de dividir el nombre de dones dels itineraris 2+3+4, entre les dones dels itineraris 1+2+3+4

2.2 El nivell d'instrucció, la condició socioeconòmica i l'hàbitat com a variables intermèdies.

Per analitzar la influència del nivell educatiu en el comportament laboral de les dones de les diferents generacions, s'ha elaborat el Quadre V.2, on es presenta la distribució del conjunt de les generacions (1935-67) per itineraris segons el nivell d'instrucció de la dona i el marit; així com la distribució corresponent a les dues generacions seleccionades (1940-45 i 1955-60).

Per el conjunt de les generacions estudiades (1935-67), es constata: a) L'existència d'una relació negativa entre la intensitat de l'activitat laboral i el nivell educatiu; i b) l'existència de formes diferents de combinar l'activitat laboral amb la constitució familiar. Pel que fa a la intensitat, es constata que la freqüència de les dones que no han treballat en cap moment de la seva vida (perfil 8), disminueix a mesura que augmenta el nivell educatiu: 75 dones de cada 100 dones sense estudis o amb estudis primaris, han treballat alguna vegada, mentre que per les que tenen estudis superiors, de cada 100 dones 85 han treballat en algun moment de la seva vida.

Per el que fa a la relació entre activitat laboral i vida familiar, es poden fer les constatacions següents:

1ra.- Com més elevat és el nivell d'estudis més probable és que treballi en totes les etapes del cicle familiar (Itinerari 1), a excepció del grup de dones analfabetes que presenten un trencament d'aquesta tendència. Efectivament, 6 de cada 10 dones amb estudis superiors han treballat en les tres etapes del cicle familiar, mentre que per a les que tenen estudis primaris en el perfil 1, només s'hi troben 2 ó 3 de dones de cada 10 dones.

2na.- El patró tradicional d'activitat laboral, només abans del matrimoni, es més freqüent com més baix es el